

BALLA BORISZ

BRÜSSZELI NAPLÓ

(1939–40)

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

Balla Borisz

*

BRÜSSZELI NAPLÓ

BALLA BORISZ

★

BRÜSSZELI
NAPLÓ

(1939–40)

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

I.

VIHAR ELŐTT

Brüsszel, augusztus 16.

A francia-belga határon gyorsan lebélyegezték papírjainkat, máris roboghattunk tovább. Az uborkaorrú vámközeg fejét ingatta s mormogott: „Tiens, tiens, un passeport diplomatique...” Érdekelne, mit gondolhat magában szolgálat után, otthon: idegen életekről, ruhákról, szép hölgyekről, luxus-kocsikról, amelyek napról-napra elsuhanak előtte, az ő szolgálata ideje alatt? Igen, azt irigyeljük, aminek mélyére nem látunk. Az irigységnek nem az a főismertetője, hogy a leggusztustalanabb tulajdonság, hanem az, hogy mindig egy tragikus tévedés az alapja.

Az út a francia határtól Brüsszelig nem különösen szép. S mindenütt, a körülkerített mező-négyszögekben jóltáplált, szomorú, mozdulatlan lovak állanak...

Augusztus 20.

A. távollétében megtartottam a követség nevében az üdvözlő beszédet a Magyar Házban, Szent István napján. A feszült nemzetközi helyzet volt az oka, avagy más, de a

mondatok egy részét, amelyeket pusztán aggyal gyártottam: beszéd közben eléggé átéreztem. A hírek napról-napra rosszabbodnak. Háborús készülődés. A belgák idegeiben erős choc él 1914 óta, — a legtöbben el sem tudják képzelni, hogy a német agresszió meg ne ismétlődjék.

Csendes penzióban lakunk a rue Juste Lipse-ben. Sok angol — riadt, hosszúnyakú vénlányok gágogó csapatokban rémüldöznek a jövőtől. Egyébként Belgium: sűrített béke, jólét, kényelem...

Ma délután kiautóztunk Le Zoute-ba. A tenger. Nem a Földközi-tenger, de mégis csak tenger... Sirályok suhantak fejünk fölött. M. a tenger leánya, alig tudom kihúzni a vízből. Az otthoni vidék, a csend, a zárt, mély parkok, pirschelések stb. világában mindig hív a nyugati tengerek üzenő szele. Rapallóban, vagy Monte-Carlóban, Cap Martinben órákig hallgatjuk a tenger zúgását, egy olyan tanítás szavait, amelynek mondatait nem is érdemeljük meg. A Földközi-tengerből kiáradó valami ugyanakkor valahogyan rokona a gall szellemnek, a francia kis félhangok dallamának, annak a konkrét tudástól valahogyan teljesen független, egy napfény-ragyogásban lebegő, illanó és megfoghatatlan latin intelligenciának, amely a legutolsó garçon de café-ből felénkárad.

Délután a Le Zoute-i, illetőleg Knocke-i kaszinóban. Hihetetlen a luxus, jólét és bőség mindenütt. Hűséges Lanciám, mely egész Európát többször átszáguldotta, most szinte összezsugorodik a grandiózus Dusenbergekek, Rolls-Royceok mellett. Gyönyörűséget hajszoló embercsordák sodornak...

De a nemzetközi hírek rosszabbodnak. Egy lehellet — s mindez elmúlik. Deus afflabit et dissipata sunt.

Augusztus 21.

A „guerre des nerfs” alatt, az európai feszültségnek mostani fázisában az itteni közvélemény nagyrésze magáévá tette a francia-angol propaganda „antimunichois” felfogását. Ugyanakkor természetesen teli tüdővel kiáltja, szuggerálja az angol diplomácia fölényét és megjósolja az európai politikának egy olyan elkerülhetetlen fordulatát, mely a tengelyhatalmakat, „így vagy úgy”, de ezúttal térdre kényszeríti.

A bekerítési politika minden téren exaktul működik — mondják a politikai befentesek... Érvelésük: a német imperializmus ezúttal elszámította magát, mert vagy feladja danzigi terveit és akkor visszavonha-

tatlanul kompromittálja magát saját népe előtt, melyet csak a minden évben esedékes külpolitikai sikerekkel tudott idáig fékentartani. Vagy pedig Hitlerék ámokfutókhöz hasonlóan belevetik magukat a danzigi ka-landba, megtámadják Lengyelországot s ebben az esetben a garanciás-politika egész gépezete megindul... Egy Lengyelország irányában történő német agresszió esetén a Szovjet automatikusan, különleges megállapodások nélkül is akcióba lép, amivel a „bekerítési front” potenciája teljessé lesz és a totalitárius hatalmakat a harctereken verik le. S a vallon közvélemény nagyrésze kate-
górikusan visszautasítja bármilyen, a totalitárius államokkal szemben engedékeny és quasi „müncheni jellegű” megegyezésnek még a lehetőségét is. „Elég volt! A tengely pressziójának egy centiméternyit sem szabad többé engedni!” — kiáltotta ma reggel egy mérges, kövér trafikos, kivel chesterfield-vásárlás közben „politizálni” kezdtem.

Ma délután ismét Le Zoute-ba hajtottunk. Az eső fejünkre esett, de azért közel egy óráig csak szeltük, szeltük a végtelen vizet. Alkonyatos, szomorú, hideg tenger... De csodálatos: a Méditerranée mámoros, meny-nyei kéksége, a melegen reszkető, susogó déli levegő ott a fehér partokon, a fekete magányos ciprusok — sokkal inkább emlé-

keztetnek a világ mulandóságára, s egy másik világ szépséges vízióját sokkal erősebben élesztik fel bennem, mint az északi vizek.

Brugesben megálltunk. A Főtér tiszta középkori vízió. Az ünnepi játékok gigantikus keresztje sötét, komor súlyával ránkborult. Az eső szomorúan szitált.

Augusztus 22.

Brüsszel eleinte nem tetszett. Holland szagokat szimatoltam... S Párizsból jövet: az ember minden iránt fanyalogva gyanakszik.

Mindinkább megszeretem. Ste. Gudule, Finistère-templom, a tér, melyen Egmondékat lefejezték, spanyol-középkori reminiszenciák, kolostorok...

A békének, a „háborúelőtti békének”, egy nyugodt, jóindulatú, előzékeny, idegerőfelesleggel bíró békének különös és Európa keleti részein oly ismeretlen atmoszférája van itt. M. boldogan tipeg, futkos a városban, dús női boltok és középkori emlékek árnyékában.

Dehát meddig ez a boldogság? A hírek szerint nem sokáig. Anglia nem enged; izma a félelem görcsétől most kemény lett.

A régi Bécs is elmúlt. Megint arra járván Ivánnal, éreztük, hogy a *çi-devant* emlékek, a régi császárvároshoz tapadó katolikus-barokk fluidumok mindjobban fogyó és gyengülő kisugárzásai nemsokára teljesen és visszahozhatatlanul elenyésznek.

Augusztus 23.

Tegnap este P. M. grófnővel hármásban a Canterburyban. A riasztó hírekre Londonból jött, ahol boldog volt, B. követünk tiszteletére ebédet adott, angol barátai agyonkényeztették. Szegény, persze, fel van háborodva, hogy most haza kell mennie, szeme bizonytalan kis rémületektől csillog. A Cook révén kért ma délután hálókocsijegyet Németországra. Már választ se kapott . . . Adattam neki egy *laissez-passer*t.

A magánéletek kezdenek kibillenni; mintegy jelzik már az elkövetkezendő nagy földrengést. A. ma megjött, átvette a követség vezetését. Bolzanon át jött, a súlyos helyzet hajtotta vissza, szabadsága pedig még nem járt volna le. Mindent átbeszéltünk. Ő is pesszimista.

Julien Green „*Journal*”-jának második kötetét olvasom. Nagyon nagy író. Sajnálom, hogy I. — akinek ízléséhez úgy szólna, mint

kevés más francia — ezt, valamint egy csomó más írását nem olvashatja. Jellemző, hogy még az első kötet sincs magyarra fordítva.

Augusztus 25.

Az orosz-német szerződés egy kissé Kem-pist juttatja eszembe. Semmi nem mara-dandó, minden bizonytalan, minden kiszá-míthatatlan e földön...

És Németország most nem fog megállni. A kő gurul tovább, ellenállhatatlanul... Hitler Danzigot visszaszerzi, „so, oder so”, mint mondani szokta. Hitler a világtörténelemnek egyik nagy — roppant nagy — fejezete. Szerencse, hogy láttam és harminc méternyire tőle figyelhettem beszéd közben, amelyet a német csapat bevonulása után, az Anschluss harmadnapján, Bécsben az Impé-rial erkélyén mondott.

Az este A. értünk jött. Diné Tervueren-ben, baronne Lambertnél. Luxus még nyugaton is szokatlan arányokban. Csak kilencen voltunk, a hölgyek „petite toilette”-ben. A szalón — oroszlánfejekkel s gyönyörű vadásztrofeákkal díszítve — megegyeszer olyan nagy, mint az n.-i kastély hallja. Mário nővérét, marchesa Campanarit (nagyszívű grande-dame típusa) igen megszerettük. Bú-

csúzáskor (a szimpatikus emberek mindig továbbssuhannak, mindig el kell búcsúzni tőlük) meghívott, látogassuk meg Rómában . . . Dehát mi lesz addigra? A jövőre vonatkozó minden tervezgetésünk ma már nevetséges.

Augusztus 26.

A Sainte Guduleben van egy kis Jézus-szobor. A gótika nagy remekei között egy századvégi vagy még későbbi, művészileg értéktelen szerény kis semmi. Nem „művészet”, nem Canova alkotta. Olcsó semmi. Szerényen, szelíden eldugva áll, egy hátsó homályos kapu fölé rakták . . . A kis Jézus mégis rámnéz, nem tudok elválni tőle. Minden elmúlik, még a gótika is, még Canova is, — de ez az olcsó, ez a szelíd, ez a pár krajcárért készült kis Jézus lesz az, aki ki-mondja majd az utolsó szót mindenkinél és mindenütt.

Augusztus 27.

Tegnap diné P.-nél. Drève de Lorraine. Terraszos park közepén rózsaszínű fényben derengő kastély. A százados fák fölött holdfény és köd. Megint beleütközöm Wurm-

brandtba, aki — úgy tudom, az Anschluss óta — Kanadában él és híres vadász, a berlini nagy kiállításon két medvével szerepelt. Arca már nyugati farmer-vadász arc, minden mozdulata és beszédének ritmusa a régi monarchiabeli úré. Különössé kever a sors szeszélye embereket. Mme W. mondétségben elhasználódó kitűnő francia anyag. Igazi francia, hajlékony és kiegyensúlyozott. Tánc után családjuk Nevers melletti birtokáról mesélt, a Provenceról, meg a fivérééről, aki most odaát bevonult... Meggyőződéstelen, rutin hangon mondja: „Ó, az embert csak a hit vigasztalja...” A diner lukullusi, ezüst tányérokat váltanak s a téma: mikor tör ki a háború? E téma ma még csak borzongat, excitál, villanyoz, — a borzalom csak ezután jön... Loulou T. és Limbourg-Stirum grófné egymásután közlik, hogy férjeik a nemzetközi helyzetre való tekintettel már a csapatoknál (Guides) vannak. Vita az irodalomról, Loulou állítja, hogy van ma is belga irodalom, jobb szomszédom bevallja, hogy „igazi” Maeterlinck után nincs. (Maeterlinck sem az egészen igazi, szerintem.) Amire attól kezdve az egyiket „la patriote”-nak, a másikat „la sincère”-nek hívom. „La patriote” szép és szellemes.

A halálfejecű és mindenáron donjuankodni akaró x-i követ folyton T. után szimatol. „X. ország barátsági szerződést sze-

retne kötni Belgiummal" — mondom. Az asszony nevet: „Et la Hongrie?"

A. sokat és jól táncol. A hangulat kitűnő. De mintha vidáman búcsúznánk valamitől... Egyik asztalon megpillantom Mussolini, azután D'Annunzio dedikált fényképét...

Arra gondoltam ma: a Keletről hömpölygő új erők és az itteni, túlérrett, finoman lan-
kadó nyugati világ között az összeütközés
után melyik fog megmaradni. Melyik lesz a
legyőzött, amelyet szidni és vádolni fognak?

Augusztus 28.

A társaságbeli körökben itt is majdnem a „bon ton"-hoz tartozik a hitlerizmus elutasítása. A rutiniék tehát hangosan szidják a németeket...

Ma a Finistère-templom előtt. Kopott öreg bácsi, mellette sovány, szomorú kutya. Ott állnak a régi, évszázados portále előtt, amelyre az van írva: A Finibus Terrae Ad Te Clamavi. Az öreg emberke, oldalán a bús, szegény kutyával fáradtan, mintegy elveszve áll a Finistère-templom előtt. Amelyet annyira szeretünk M.-el és amelynek misztikus, megszámlálhatatlan gyertyafénytől ragyogó oltárához (hátról a jobboldali kápolna sötéttségében) sokszor betérünk. És

ahol az évszázados csendben, időnkint, egy szegényeknek gyűjtő öregasszony siránkozó, bánatos és cérnavékony hangja fel-felkiált: „pour les pauvres!”

E nekünk oly kedves és emlékektől megszentelt templom előtt látjuk most, hogy egy ugyanolyan szegény, kopott és végtelesen alázatos idegen kisleány félénken közeledik az öreghez, majd amikor látja, hogy nem utasítják el, letérdel a bánatos bácsi és a bánatos kutyája elé. A nyomorult állat fölé hajol . . . Átöleli kis karjaival nagy, bús fejét, simogatja, öleli, mintegy megvigasztalja az életért . . . A kopott bácsika kifejezéstelenül nézi a kisleányt, az idegen kis gyermek tovább simogatja a szomorú, lompos kutyát . . . Mindez, egy szó nélkül, csendben történik. A láthatatlan angyali karok bizonyára csodálatos énekkel kísérik ezt a jelenetet.

Az öreg bácsi azután lassan továbbcsoszog kutyájával. A leányka még ott áll, mintegy kis gyermekszívének részvététől megmerevedve, a tér közepén s álmodozva néz utánuk. Odamentünk hozzá, néhány frankotadtunk neki, megsimogattam és magamban arra kértem Istent, tegye ezt a gyermeket nagyon boldoggá. Bár az ilyen kis léleknek sorsa a földön valószínűleg más lesz.

Augusztus 30.

A „semleges államok” jobban félnek a háborútól, mint azok, amelyek időnként helyt szoktak állani egy háborúban. Egyénekre gondolok. Mély tanulság. A krízis tetőfokára jutott. Henderson Berlin és London között röpköd, mindenki rettenetes izgalomban van. Szerintem Hitler nem fog engedni.

Reggelenként, amikor a követségre hajtok, jobbra, a Boulevardok szélén vonulnak a mozgósított belgák. Részben még civilben, mások már katonaruhában. Kicsit gyűrötten, fiatalon és bizonytalanul. És a nagy, súlyos-testű, melankólikus lovakat is sorozzák. Miként a katonák ősei, úgy e szegény lovak felmenői, a pompázatos, tekintélyt parancsoló brabanti ló-ösök is hányszor vonultak háborúba a századok folyamán! Talán épp ennek a szomorú, nagyfejű hókának egyik őse esett el Charles le Téméraire nagy csatájában, amelyben a lándzsák nekicsattogtak a lovagi páncéloknak. S a mellette apró léptekkel siető belga katona (fiatal, szőke, talán orvostanhallgató lehet) egyik üke talán éppen e ló ősének hátán ült a burgundi herceg csatájában? A Boulevard de Waterloo jobbfelén állnak engedelmesen és hosszú sorokban ezek a bús, nagy, lelógó fejű ardennei és flandriai lovak; a szemükben furcsa, szomorú kifejezés. Lények, amelyek

nem tudnak ravaszul védekezni és kibújni a dolgok alól. Nem írnak vezércikkeket egymás sorsáról.

Augusztus 31.

Z. B. professzor, aki — jókor! — valami nyelvészeti kongresszusra jött ki ide egy másik kollégájával, folyton a követségen szorong, tudósi tájékoztatlansággal. A.-val ajánljuk, utazzon sürgősen haza. Nem ízlik a tanács Z.-nek, látom, szeretné alaposan kiélvezni azt, hogy végre kapott valutát, hogy végre megint itt van „nyugaton” . . . Nos, és nyelv-kongresszus ide, tudomány oda, szeretne át-ruccanni egy kicsit Párizsba is. Az eleven történelem, mely ilyen áldozatokat kíván, néha kellemetlen; jobb írni róla, annyi biztos. Délután kiviszem Louvainba, 25 km autóval. A Maison de Ville gótikáját sokáig nézzük. Az új egyetemi könyvtár, melyet a háborúban leégett régi helyett Mercier bíboros alatt építettek, roppant stílusos és szép, csak a pöffeszkedő angolnyelvű felírásokat törölnék le róla. Minden harmadik négyzetméterről, belevésve a falba, feléd kiáltják, hogy ennek és annak az amerikai egyetemnek adományából készült a könyvtár. A parvenük nem tudnak stílusosan ajándékozni. Z. B. művelt, kitűnő ember.

Az európai országokban leállítják az autókat. A technika, óriási vívmányaival még épen áll, csak nincs mit ennie; nincs benzin. A közlekedés megszakad a nemzetek közt, postát alig, vagy óriási késéssel kapunk. A városokra mindenütt sötétség borul. Hotelünkben menekülnek az angolok, Monsieur Pirard kerek, szomorú fejét kétségbeesetten ingatja... A nyaralók hazamenekülnek Svájcba, Franciaországból, Itáliából. Mindenki hozzátartozóját keresi most Európában. Valakiről hallok, aki harmadik napja ül egy német kis állomáson és nem jut tovább... Az országok titokban mozgósítanak.

A történelem gépezete zihál, a kazánok pattanásig fűtve, anyák, feleségek, férjek szemében a rémület kis fényei csillognak; valaminek a kifejezése ez, amit még csak az altudatuk gyujt — még ők maguk sem tudják, hogy lelkük máris berendezkedik a szenvedésre, az iszonyatra.

Minden este újabb és újabb lámpasorokat oltanak el, vagy festenek tompa-kékre. Szoktatják a népet... Az idegenek eltűntek. Egyébként roppant árubőség.

Amit Green a csillagos éjről, a túlvilágról s az éjszaka titokzatos boldogságáról ír, — sokan átéreztük. Green a maga módján konvertita folyamatba került; konvertita és lehet, hogy katolikus konvertita lesz belőle. A Poe-i grand-guignolizmust talán leveti,

Gide befolyása is ártott neki. De a keresztény misztika már fogja... Szeretném megismerni és beszélni vele Párizsban. Egyébként furcsa, hogy Párizs itt van egy ugrásnyira tőlem. És lehet, hogy végleg elvágják tőlünk.

Sokszor emlékezem mostanában multhavi olasz útunkra. Mégegyszer átéltük az áldott tájakat. Igen, az a titokzatos hegy: a furcsa, mennyei felhőbe burkolva, amelyet Montalegróról néztünk. Dom Jean Baptiste-nak lehet ilyen lelke, amikor Valsainte-ben, matitunum közben, Isten végtelenségéből valami megérinti, beburkolja, leszáll hozzá...

Szeptember 1.

A német-lengyel háború kitört.

A német csapatok hajnalban négy vagy öt helyen megkezdték az előnyomulást. Varsót bombázzák. Az itteni lapok kórusban gyalázzák Hitlert.

Hitler pedig bejelentette, hogy még ma a frontra indul. Vele együtt a történelem is elindult.

Hát igen, talán elkerülhetetlen volt. Tu autem Domine miserere nobis.

Szeptember 2.

Az ellenségeskedések kitörésének híre teljesen felkavarta Belgiumot. A megrendült közvélemény, melynek idegeiben és altudatában mint egy rettenetes trauma él még az 1914-es német megszállásnak és a háború pusztításainak emléke: nagyrészt azt óhajtja: „Belgium maradjon semleges!” A királyi szózat és a kormány hivatalos politikája ugyanezt a semlegességi politikát szögezte le. Mialatt azonban a sajtó minduntalan és szinte gépszerűen ismételteti ezt a „semlegességet”: túlnyomó részében továbbra is a demokratikus front németellenes politikájának gyújtó propagandaeszköze maradt. Semlegességük alibijét azzal óhajtják dokumentálni, hogy leközik a diadalittas lengyel hivatalos kommunikék mellett a német főhadiszállás jelentéseit is. (Tüdővésszes, sovány, eldugott betűkkel...) Ugyanakkor a cikkek elhelyezésében, a demokratikus front politikai eredményeinek ordító szövegű tálalásában, a lengyel kommunikék sokkal plasztikusabb tördelésében, a párizsi, londoni, varsói, bukaresti, newyorki saját tudósítók beszámolóiban, a Havas, Reuter stb. ügynökségek élesen németellenes „magyarázó kommentárjainak” közzéadásában — nap mint nap — dokumentálják a publikum előtt, hogy bíznak a demokratikus

front győzelmében, hogy mindenáron kívánják ezt a győzelmet.

A flamand lapok viszont nemcsak egyszerű hangoztatással, azonban de facto is sokkal inkább meg óhajtják tartani ezt a semlegességet; több teret engedélyeznek a Németországból jövő információknak is. S a vallon-francia front, mely a nyelvhasználat kérdésében úgyis hadiállapotban és állandó polémiában van a flamandokkal, érzékenyen szisszen fel, mihelyt másik részről a németekre esetleg kedvező megnyilatkozásokat szimatol. Most a flamand Ward Hermans, aki leszögezte, hogy elvégre Danzig német város és a németeknek joguk van arra, ami német, a súlyos személyi támadások özönét kapja.

Tegnap este a Gare du Nord-on vonatra raktam Z.-t. Előbb Bâle felé akart menni, de a vonatok csak Thionvilleig, azaz a francia határig közlekednek. Megpróbálja Köln felé... Milyen körülmények közt fogom viszontlátni?

Bevittem M.-t megint a Ste. Gudulebe. A kis Jézust nézem. Bárányok közt ártatlanul áll... Tudom, hogy ez a gyermek erősebb mindenkinél. A történelem erősei ezt kétezer év óta nem igen tanulták meg. S ha megtanulnák, akkor a világ szemében már nem lehetnének erősek.

A németek már bent vannak a korridorban. Délen Czenstochova felé haladnak.

Bruges, szeptember 3.

Mise a Ste. Guduleben. Azután kiautóztunk ketten Le Zoute-ba. A hullámok végtelen szomorúsággal áradtak felénk, egy kis napfény még csillogott a felhők közt. Szomorú, nagy-nagy tenger... Mikor utoljára itt jártunk: a nyár s a mondén élet mindent betöltött. Most üresség, csend: a munkások sietve bontják le a kabinokat, végig a plage-on. Kérdésekre lihegve, rosszkedvűen felelnek: katonai intézkedés, partvédelmi okok. Tovább megyünk. A tenger egyformán, szomorúan zúg.

Egy, a plagera nyíló, fürdőruha-üzletben öltöztünk át. Hideg volt, M. állandóan borzongott. A tulajdonos sápadtan néz rám. Beszélgetni kezdek vele — s ekkor tudtuk meg a szörnyű hírt: Anglia hadat üzent. Tizenegy órakor.

Ebben a pillanatban minden egyes ember élete tulajdonképpen más irányt vett. A földrengés végighasította szeptember harmadikán nemcsak a világot, de — anélkül, hogy sokan ezt tudnák — minden egyes ember magánéletét is. Jövőnk felé most már a másik, új parton megyünk, a régi utat nem folytathatjuk.

Mi lesz Magyarországgal? Coulondre délután ötig vár Berlinben, azután — de a választ mindenki tudja már délelőtt — Francia-

ország is hadiállapotba kerül... Vörösmartyt idézem M.-nek: Mert az ember sárkányfog vetemény... nincsen remény... nincsen remény.

Teljesen deprimálva, szótlánul úszunk a tengerben. Egyedül vagyunk, bent a már mély, nagy-nagy vízben; a sirályok sírnak, a hullámok dobálnak. Megfogjuk egymás kezét. A tragédia megkezdődött. M., mint feleség, talán még többet érez.

S ez az északi tenger, amelyben most vadul dobálnak a hullámok bennünket, mennyi embervért fog mostantól kezdve magába szívni, mennyi hullát, bombát, hajóroncsot, szörnyűséget sodor majd magával. Elnézek az angol partok felé...

Délután Brugesben, a sarutlan kármelitáknál. A kolostor háromszáz éves. Hosszú beszélgetés Père Jérôme de la Mère de Dieuvel. Flamand misztikus, kék gyermekszemekkel. Miközben kint a világban megkezdődik az öldöklés, mi néhány szó után már értjük egymást. Az idő gyorsan repült. S megint megérintett valami abból, ami a fullasztó álom, az élet álma után, úgy gondolom, vár reánk.

Szeptember 6.

Délután ismét kifutottunk Brugesbe. Majdnem egész időmet a rue d'Ostendeben, a Carmelben töltöttem, Père Jérôme-mal. M. közben a Memling-kiállítást nézte. A kolostor felébe mobilizált belga katonákat kvártélyoztak. Père Jérôme kissé melankólikusan vezet körül ezeken a részeken is; a folyosókon szalmán alusznak. Piszok és cigarettacsutkák. Egy konvertita, ma már magas lelkiéletet élő festőnőnek Kis Teréz képe függ az egyik folyosó végén. Az „Atya ölébe hagyatkozott gyermek” kifejezése világlik arcán s főleg szemeiben: ez aránytalanul nagy s a világtól kicsit riadt és mégis bűvösen sugárzó szemekben. A túlvilágon őt és mindannyiunkat váró Atya létének abszolút hite ad a kicsit gyermeke-sen riadt, álmodó tekintetnek egy már nem e világból való legyőzhetetlen fölényt.

Az ölelőn és mégis szerényen széttárt két kar a szentség magaslatain vándorló gyermek mozdulata. Igen, az ártatlan ki van szolgáltatva. S ugyanakkor ez az ártatlanság megtámadhatatlan bástyát jelent. Nem hiszem, hogy igazán nagy festőnőről van szó (láttam egy-két középszerű képét is), de nyilvánvaló, hogy belülről értette meg li-sieux-i Terézt.

A kolostor refektoriuma nemcsak külsőleg

tetszett (ami esztétikai, tehát itt másodrendű kérdés). De mintegy ott van összesűrítve asztalaiban és boltíves falaiban a 300 éves karmelita mult. Mintha felém áradna az évszázadok sanyarú kollációi alatt elrebegett sok sóhaj. Érzem a különböző sanyargatásokat, az ételek vétele közben. S hallom szinte, ahogyan a hetes lektor, aki itt XIV. Lajos idejében élt: egy sejtelmes sötét novemberi estén, a kormos mécsvilág mellett, a martirologiumot meg a rendi szabályokat citálja... Odakint néhány napja megkezdődött az új európai háború. Miközben azonban Père Jérôme-mal a könyvtárt, a noviciusi cellákat, a rekreációs termet, kápolnát, a nemzedékek léptétől már homorúvá vájt ódon lépcsőket járjuk, tudom, hogy a változatlan kiutat a keresztény hit képviseli az öldöklések és viharok világában. Miket látott már ez a brugesi Karmell Père Jérôme keserűen adja elő, hogy itt is bevezetik majd a gőzfűtést. Némely ódon saroknál, évszázados Szent József-szobornál, boltívbe foglalt, szürkén és súlyosan hallgató diófa-ajtónál megáll, megfogja vállamat és merengve szól: „Regardez, c'est le vrai Carmell” Nem mondtam ellent neki, aki pontosan ötven éve lépett be ebbe a kolostorba, akinek lassan kihűlt élete már a Janua Coelit érzi s kinél a tökéletesedés hosszú, már csaknem befejezett útja összefonódott a mult képeivel; egy

csendesebb, „kolostoribb” világ emlékeivel, egy olyan kor formáival, amelynek stílusát a technika közönségessége még nem zavarta össze-vissza. Amely például ismerte még az abszolút csendet is (a rue d'Ostende-ban most villamos jár). Amikor még — mint meséli — a cellákat a hideg flandriai teleken sem fűtötték, nem is volt kályhájuk. Hát igen, részben én is egy véleményen vagyok vele.

Viszont a lillei kármelita kolostort alig két-három évtizede alapították, nincs boltíve és mértékletesen bár, de gőzzel fűtik. Mégis, mennyire szigorúbb, szentebb és aszkétikusabb levegője van! A szellem teszi. Lille új alapítású kolostorában, amelyért Père Jérôme is rajong, zárkózottabb, kontemplatívabb életet élnek, mint itt, ahol — és Père Jérôme szinte fizikailag szenved, amikor ezt megállapítja — a nagyobbra hivatott szemlélődő rendek rákfenéje: a sürgölődő-forgolódó „aktivitás” megszállta az egyébként bizonyára derék flamand karmeliták nagyobbik részét...

És talán el kell tudni szakadni; a „boltív-től” is... A csendtől is, évszázadok megszentelt és oly felemelő emlékeitől is. Úgy lehet, minden disciplinánál jobban gyötri egy Père Jérôme-ot az az ordinaré motorpuffogatás, mely időnként be-behallatszik a falon át a kolostori kertbe. Talán — éppen

azért, mert olyan magasan jár már a kontempláció útján — Isten éppen azt akarja, hogy még a „kolostori levegő” vigaszától is elszakíttassék időnként.

Este Bruno de Jésus-Marie atyával, ki nagynehezen át tudott vergődni Párizsból Belgiumba. M.-t a Grand' Placeon vacsora után megáldotta. Azután M. Brouwer palotájában vagyunk, fin de siècle-es ház. Hosszú beszélgetés a háborúról és Hitlerről. Père Brunóban nagy francia hivatástudat él, a nyugati hatalmak győzelmét biztosnak tartja. Én nem olyan biztosnak... Én mindenekelőtt az állatember uralmának elterjedésétől félek. Disputa Maritainról, Mauriacról, Bernanosról, a spanyol polgárháború alatt történt állásfoglalásukkal kapcsolatban. Père Bruno védi őket és kritizálja a konzervatív-soviniszta Claudelt. Visszaemlékeztem arra a felejthetetlen nyári délutánra, amikor három éve Claudelnél voltam, branges-i kastélyában. Emlékszem, zseni-szemei lángot szórtak, amikor a — szerinte — „vörös” Maritain és Mauriac ellen beszélt. C'est la vie... A legkiválóbbaknál is így van, marják egymást, — ítéletet ezen a földön oly nehéz mondani.

A németek rapid haladnak Lengyelország belseje felé. Semmitmondó kommunikék a nyugati frontról. Az angolok ahelyett, hogy az általuk háborúba ugratott Lengyelország-

nak néhány bombavetőrajt küldenének segítségül, néhány röplapot szórnak német földre.

Szeptember 9.

Aubry új Napoleon-könyvében a legnagyobb élvezettel olvasok Letitia asszonyról, a Bonaparte fiúk anyjáról. Mindig jól esett találkoznom e szikár és bölcs anyával olvasmányaim során. Az egész és örök dolgok megmaradnak és hatnak. A számtalan Bonaparte közül (királyok, királynék, stb.) csak kettő marad és hat: Napoleon és Letitia.

Krakóba bevonultak a németek. Varsót agyonbombázzák. Szegény lengyelek: Ridz-Smygli egy barom. A németek Bromberget is elfoglalták, Graudenzet is. A czenstochovai Madonna szerencsére épségben maradt. Igen, Lengyelország nem igen éri meg október elsejét... Eszembe jut Maria Kaveszka, akivel egy nyári éjt Juan-les-Pinsben, a Maxime-ben áttáncoltam. Gyönyörű volt, gyűlölte a németeket, Lodzban lakott...

A németek most Lodz felé tartanak.

Szeptember 10.

Vasárnap. Ma egy hete, hogy Anglia és Franciaország, a „doulce France“, háborúba léptek. Mise a Ste. Guduleben. Utána indulás Le Zoute felé.

Az ebédet becsomagolták hotelünkben. Messze Gand után, kiszálltunk az autóból... Egy tüneményes allé végén leülünk és piknikezünk. Az allé hosszú, végtelen. Szinte érezni — régi kastély lehet ott messze... De a flandriai köd elmosza a fasor végét...

Le Zoutiban dideregtünk, ködök úsztak el fölöttünk, mégis elhatározzuk, hogy beme gyünk a tengerbe. Miután a kabinok már megszűntek, egy St. Christophe nevű kis hotelben béreltünk szobát.

Hogy átmelegedjek (mielőtt fürdőruhát veszek magamra), bebújok a takaró alá... Az ablakból ferde háztetőt látni, flandriai köd, fa és takarószag kóvályog körülöttem... S mintha ez az egész mostani életem eddig csak rövid álom, káprázat lett volna... hirtelen egy majdnem bizonyosságnak tűnő érzés fogott el: évszázadokkal előbb élek, eddigi életem csak káprázat volt, a XVI. században vagyunk, a Valois-k korában. Egy kis „Hostellerie“-ben valahol...

Délután Brugesben. Mindig visszatérünk, nem tudunk elszakadni tőle. A Gruuthuse, l'Hôpital St. Jean és a Notre Dame körül

járunk. Varázslatos középkor. Flamand gótika, évszázadok csöndjébe elsüllyedt kanálisok, komor, sokszázéves házak.

Szeptember 11.

Mit adnék azért, ha Szabolcsban foglyaszhatnék egy-két napig! A magas kukoricaszárak erdejében lopódnánk, mögöttem M. és töltene. Mellettem J. Micu halad, töltényei ütemesen zörögnének hasán. Homok, homok, nagy csend. A fiatal akácok és a kanadai nyárfaallék közt világos, éles szél. Néha egy-egy fácán röppen zajosan fákról fákra...

Déjeuner a Savoyban. A fiatal Neurath báró (a cseh-morva Reichs-Protektor és volt külügyminiszter fia) A., aztán az Union de Presse Etrangère elnöke és mi ketten. A teremben fin de siècle-es alakok, öreg gourmandok, a belga high-lifeből, akik minduntalan átköszönnek. Néhány percre azt a multszázadbeli és csak a nyugat latin és angolszász részein ismert magas raffináltságú „béke atmoszférát” érzem; a nesztelenül lépkedő pincérek, maître d'hôtel, a vendégek, osztrigák és régi borok fölött, mintha megállt volna az idő.

De azután Neurath (aki a német nagykö-

vetségen tanácsos itt) beszámol a brombergi szörnyűségekről, a legyilkolt és megcsonkított német lakosság ezreiről...

A káprázat elmúlt, háború van, ma élünk.

Szeptember 13.

A belgák napról-napra deprimáltabbak. Nem bíznak abban, hogy semlegesnek hagyják őket. A blokád szorítását mind fenyegetőbben érzik; két tűz közt vannak. Egyébként a flamandok egy részének kivételével, az emberek itt szenvedélyesen németellenesek. A brüsszeli mozikban a hivatalos francia híradókat játsszák, a leglázítóbb németellenes propagandával telítve.

De azért levertek és szomorúak. Éreznek valami szörnyűséget, amely talán kikerülhetetlen és amely közeledik. Egyébként senki nem hisz abban, hogy Anglia a lengyelek leverése után elfogadja a németek (esetleg Mussolini által közvetített) békeajánlatát. A belgák itt Brüsszelben lelki hasadásban élnek; egyrészt szeretnék, hogy a demokratikus hatalmak győzzenek a háborúban, ugyanakkor — attól félve, hogy rájuk is kiterjed — szeretnék, ha megszűnne ez a háború. Hát ezt nem lehet... Így tehát hasadtak, melankolikusak.

Az itteni magyar misszió papjával hosszú beszélgetésem volt a budhizmusról, Spenglerről, azután a keresztény misztikáról.

Szeptember 14.

A lengyel dráma vége felé közeledik. A szenvedésnek árja zúdul most végig Galícián, a végtelen erdők és mocsarak, vidéki kastélyok és tanyák közt. Varsó még tartja magát — de ez a pár nap már csak adalék egy eljövendő legendához, katonai értéke nincs. A nyugati határon — semmi. A francia hadijelentések mondatműveletekkel szereznek a mozdulatlanságot hadműveletekké varázsolni. Ami a szegény lengyeleket illeti, az egész dolog szélhámos alapon volt ott megszervezve . . . A nyugati hatalmak katonai attaséi tudhatták volna — és talán tudták is —, mennyit és mit ér a lengyel hadsereg, tábornokaik, fogadkozásaik, mobilizációs készségük, technikai felkészültségük és hadvezetőségük. Tudták, a varsói követésegekről jelentették is bizonyára, és mégis odadobták őket a német divízióknak, azzal, hogy ellenállásra és a német, aránylag enyhe javaslatok szabotálására tanácsolták őket. De a lengyel tragédia így, gondolom, haszonná, propagandaanyaggá válik. A lengyel mártíromság, a világ, elsősorban Ame-

rika közvéleménye előtt ügyesen kamatoztatható tőke.

Brüsszelben esik, a köd mindent ellep. Déjeuner a Métropoleban, baron Bogaerde-el, vendégei voltunk. Behívták őt is, a Guide-eknél szolgál, egyenruhában várt a hallban. Vörhenyes, szőke, roppant kultivált és most büszke uniformisára, legalább is ezt gyanítjuk. Meghívott Heyswick-i kastélyába, a belga határhoz közel, Hollandiába, amelyről Cs. B., aki ott vendégeskedett, annyi szépet mesélt nekünk Pesten. (Középkori gótikus.) De egyelőre, amíg mobilizálva van, nem mehetünk Heyswickbe. Csupa ilyen „egyelőrével” van most tele a világ. És Bogaerde véleménye szerint barbár erők el fogják pusztítani a civilizációt.

Szeptember 15.

A Westerplattenek, mely hősieles küzdelem után megadta magát a németeknek, Sabotinski ezredes volt a parancsnoka. Szomorú, szimpatikus arcél. Kezeit a férfias rezignáltság nem utánozható — mert az egyén titkát képező — mozdulatával pihenteti kardján, azon a kardon, amelyet a németek vitézsége jeléül meghagytak neki fogságában is. A német tiszt, aki nem kobozta el Sabotinski fegyverét s a hős lengyel, aki megtarthatta azt,

egy magasabb síkról nézve nem lehetnek már egymásnak ellenségei. Van egy láthatatlan sík. Ezen — a gyűlölet és gyilkolás idején is — nemes, tiszta mozdulatokkal láthatatlan szálakat és vonatkozásokat szőnek egymással az emberek... Akiket azután el felejtene. Mégis, e különös szálaknak és vonatkozásoknak — melyek a történelem borzalmain át, évezredek óta mindig újrászövődnék —, ezeknek köszönhetjük azt, hogy nem süllyedtünk visszavonhatatlanul állatokká; nem lettünk ördögök, maradtunk, úgy ahogy, keresztények.

A most ránczúdult katasztrófában ezeket a motívumokat keresem, hitet adnak nemcsak arra, hogy a szembenálló felek egyszer békét is köthetnek. Mint az elsötétült éjszakában az itt-ott még gyöngén fellobbanó pásztortűz köré, úgy kuporog az ember melléjük. S a fogyó meleg még egyszer átjárja a szívedet... Egy helyütt németek mentenek ki a tengerből angolokat, másutt az angolok teszik meg ugyanezt a németekkel, betakarják őket, meleg teát adnak... Két lelőtt francia repülőtsíztet teljes katonai pompával temetnek el Karlsruheban, sírjuknál a német parancsnok megrendítő beszédet mond. És így tovább, mindkét részről. Háborúban ezeket érdemes feljegyezni.

Egy vastag könyvet (*La doctrine du vénérable Frère Jean de Saint-Samson*) olvasok,

melynek szerzője az én Père Jérôme-om; tőle kaptam ajándékba. Jean de Moulin (vagyis Frère Jean de Saint-Samson) a XVI. században vakon lépett be a karmelitákhoz, a rennesi reformált ágba. Mint laikus fráter. És ez az egészen egyszerű, vak szerzetes a kontempláció és misztika legmagasabb csúcsait érte el, tanításairól tudós teológusok ma köteteket írnak. Henri Bremond szerint egészen különbözik korának többi misztikusától. Igen, Isten volt az, aki ezt a vakot vezette egészen egyéni utakon. A legmagasabb csúcsra. Démonok kínozták, betegség gyötörte, vak volt. És a legboldogabb. Korának mondénjai bizonyára lenézték, mekegve és makogva röhögtek rajta, legjobb esetben „sajnálták”. Van egy portrém Frère Jeanról, melyet a brugesi konvertita festőnő készített. A durva és mégis átszellemült arcon, a lezárt szemhéjak mögött valahogyan mégis érezni, hogy azok a szemek vakok, és hogy bár vakok, mégis egy határtalan, tündöklő világot látnak állandóan.

Szeptember 16.

Alig tudok elképzelni érdekesebb olvasmányt az angol admirális által kiadott, vagy az általa sugalmazott londoni jelentéseknél, azokról, melyek az Óceán titokzatos

háborújáról szólnak. A tendenciózus hang ellenére is kitűnik belőlük a német tengeralattjárók, illetőleg a rajtalévő embereknek szinte elképzelhetetlen hősiessége. A tengereken, melyeknek bejáróit, bázisait, kapuit, utánpótlási lehetőségeit az ellenséges flották — számban nem tudom hányszoros — ereje őrzi, ezeken a végtelen és ellenséges tengereken a német tengeralattjárók fogyó élelemmel, fogyó lőanyaggal és fogyó üzemanyaggal olyant produkálnak, ami a világot elképeszti. Az utóbbi huszonnégyszáz órában az angolok a következő pusztítást ismerik be: a német U-Bootok megtorpedózták és elsüllyesztették a Vancouver Cityt, az Ida Bake-t, a Firby-t, a Devará-t, a Cheyenne-t és az 5200 tonnás Fanad Head-t... Angol számítás szerint 25—30 mindenre elszánt német tengeralattjáró surran e pillanatban ide és oda a tengerek mélyén. Mint iszonyatos cápák után, úgy vadásznak utánuk bosszútól lihegve a nyugati hatalmak behemót flottájukkal. Beleképzeltem magamat egy ilyen német tengeralattjáró parancsnokának lelki állapotába.

Mi ad neki erőt ezekre az emberfeletti teljesítményekre? A germán Nibelungen-világ öröksége, mely évszázadok után is a harcot érzi csak valódi elemének? Vagy az a gondolat, hogy: Deutschland schaut aus der Ferne auf Euch? Vagy pedig egy mágikus

ember képe ott a kis parancsnoki kabín falán, amelyre a német tiszt az Atlanti-Óceán mélyén — üldözötten, éhezve és kifulva — ránéz... És tovább csinálja.

Délután egyedül a Ste. Guduleben. Meditálás, részletekben való elmerülés, közel egy óráig. Az egész fényes-ködös, dicsőséges és komor brabanti mult sugároz feléd kórusából, amelyet I. Henrik brabanti herceg alatt kezdtek építeni, a XIII. század elején. Meg a festett ablakaiból, sötéten sápadt oszlopaiból, amelyek a különböző hajókban, a különböző, egymást követő századok gótikáját mutatják. Mennyi ima szárnyalt itt az idők folyamán, e gótikus falak közt fölfelé! Mennyi hitványság, önző, uzsorás gondolat forgolódhatott a tésztaszínű, lapos németalföldi polgári homlokok mögött itten, a hosszú misék és officiumok közben... A feudális escorte-ok, sötét spanyol uralkodók, flandriai grófok; szakállas, komor, savószerű Habsburgok; burgundiai sieur-ök és dame-ok, a rémült, sunyi és hihetetlenül gazdag nagypolgárok, mintha itt állnának vagy térdelnének most előttem — micsoda kavargása a fénynek és a rémületnek, a gőgnek és a két-színűségnek. És az elhagyatottságnak... Mennyi kárhozatra szánt lélek láthatta még előttem, a múltó évszázadok folyamán, azt a festett üvegablakot, mely Philibert de Savoie-t és Ausztriai Margitot ábrázolja és ame-

lyet most én nézhetek rövid ideig. Azután én is elmegyek. És jönnek az új generációk. Vagy V. Károly képét itt a Sainte-Gudule-ben, azét az V. Károlyét, aki élete végén azt hiszem nagyobb birodalmat talált, mint amelyet életében bírt.

A főoltártól balra, az „Oltáriszentség kápolnában”, mely a XVI. század elején épült, a vitrage-ok színe megkapó. — A sárgába, mintha a brabanti és flandriai ködön átszűrődött nap tompa és mégis egyenletes aranya is belejátszódna. III. Portugália János és Ausztriai Katalin (V. Károly nővére), akik az üvegfestményt adományozták, ott térdelnek szegletesen, a vitrázs alsó felében; mögöttük védszentjeik állnak. A régi korok megérezték, hogy ez az attitűd, az imáé és térdelése: egyedül érdemes a megörökítésre. Nem tartották „férfiatlannak” azok, akik sokkal férfiasabbak voltak a maiaknál. Ugyanez a póz a többieknél. Szegény II. Lajosunk, mielőtt elpusztult a Csele-patakban, még ráért a St. Gudule-nek is adományozni egy ablakot... Ott térdelnek Mária királynővel (V. Károly másik nővérével) mint donátorok; szelíden és illedelmesen — mögöttük védszentjeik, kiknek neveit viselik: Mária a gyermek Jézussal (gyönyörű) és II. Lajos mögött Szent Lajos francia király. A Roi Chevalier-t is látom, I. Ferencet, védő-

szentje, assisi Szent Ferenc épp a stigmákat kapja; arca egy koldusé, extázistól és szegénységtől szürke: I. Ferenc pedig, a donator, ott térdel alatta, pompázatosan, ragyogva, majd szétrobbanva a valois-korabeli eleganciától.

Futárunk ma indul Párizson át hazafelé. Ot-hat napig tart, amíg a futár via Párizs-Milánó hazaér.

Szeptember 17.

A vasárnapot megint Brugesben töltöttük. Mágikusan vissza-visszavonz... Pedig az út oda-vissza 200 kilométer. Ha felbukkan a régi, 1366-ban épült városkapu vastag, középkori tornya, a Porte Ste. Croix — s jobbra tőle a szomorú szélmalom — és ha áthajtunk a bástyakapu alatt, melyen keresztül valamikor Charles le Téméraire és később, évszázadok mulva, Napoleon és Mária Lujza tartotta ünnepélyes bevonulását — akkor mintegy átváltozunk, átolvadunk egy álomba.

Közel Brugeshez az országút jobboldalán hosszú-hosszú fal húzódik. Mögötte régi, elhagyott park... Néhol belátni a fal mögé. Egyhelyütt juccák és dáliák álmodnak. Mély csend. Azután elhagyatott pázsiton

őszi és melankólikus fénytől előntve, vörösen haldokló salviák egy töredezett manószobrot ölelnek át... Megállítom kocsimat: nézzük...

Egész délután Brugesben barangoltunk. Autónkat megint leállítottuk a Grand' Place-ra, azután a Beffroi tövében egy öreg bruges-i egyfogatú kocsira szálltunk. Trapp... trapp... — ringott tovább a kocsi. Az öreg bruges-i kocsis néha hátra-hátrafordult, mindent tudott és csendesen magyarázott... Így ringtunk át Bruges-ön, a „holt városon”, mint egy középkori álmon. Néha leszálltunk, a kocsi ilyenkor várt ránk. Akkor áthaladtunk a Béguinage apró, XIII. századbeli, babaszerűen alacsony házai közt. A Grande Dame (Béguinage egykori főnöknője) rezidenciája tiszta költészet. A kijáratnál, a keresztnél megálltunk; s a fák halkan susogtak. Arra gondoltam: hét évszázadon keresztül hány klauzurás lélek szállt el innen, ezekből a házakból, élete utolsó pillanatában az örökkévalóság felé. Csalódott, minden szörnyűséget átélt özvegyek, kiknek férjeit a középkor fekete kereke lehengerelte. És leányok, akik olyanok voltak, mint a Valois-k liliuma s azután lassan elhervadtak, ide visszavonultak.

A házak százai, egész utcák középkorból és egy egyedülálló másik világból valók. Trapp... trapp... — ring köztük a kocsink.

Babaszerűek, kicsik, csúcsosak: a csendes utcák e csendesen álmodó házai. A flamand gótika manósüveghez hasonló, kicsit mézeskalácsos, álomszerű és különös építészete ez, sok-sok fával... Milyen valószínűtlen benyomást keltenek, egy másik világból valóét! A melankólikus, évszázados allékkal szegélyezett kanálisokon, az ódon gótikus házak alatt, egy-egy csónak siklik; a házak kormos, komor, a halál lehellététől mintegy bevont falaihoz a tespedt, nyálkás, messzi tengerből jövő víz néha-néha odaloccsan. És a hatyúk szomorúan siklanak itt, az árnyak közt. Quai du Rosaire... M. errefelé — a Gruuthuse körül — külön „álmodó helyet” talált magának. Igen; csend, álom és lassan tipegő feketeruhás öreg hölgyek jönnek velünk szemközt. Valahonnan mindig harangszó száll felénk.

Azután: Église St. Jérusalem, keleti fatetejével, a keresztesháborúk világának hangulatával. A rue de Jérusalemben hosszasan rábámulunk arra a házra, ahol boldog Idesbalde dunesi apát hamvait elrejtették a francia forradalom idejére. Micsoda mult! A mi életünk, egy ember, egy generáció élete mit ér? Milyen nevetséges mindez, milyen átmeneti... A „Gruuthuse-ban”, a híres flamand középkori nemzetségnek, a Gruuthuse lovagoknak várszerű, gótikus palotájában lakott szegény, hazájából kivert IV. Eduárd angol

király egy télen. (Magam előtt látom ezt a bruges-i telet.) Később hálából Winchester grófjának tette meg a Gruuthuse-okat. A Notre Dame-ba, ahol Merész Károly és Burgundi Mária fekszenek, többször kellene visszatérni... Kifizetjük a kocsit, gyalog bolyongunk. Alkonyodik. A l'Hôpital St. Jean sötét falainak közelében egy kis, mult századbeli boltban Milka-csokoládét vettünk. Boldog, szép órák voltak.

Visszatérve a Grand Place-ra, megtudjuk, hogy a szovjet-orosz hadak bevonultak Kelet-Lengyelországba...

Szeptember 22.

Egyéni sorsok. Lengyel-Ukrajnában s a fehér-orosz területen, melyen most a vörös hadsereg nyomul előre, megalakulnak a helyi szovjetek; a földbirtokosokat stb. börtönbe vetik, úgyszintén a tisztviselőket, akik eddig „lengyelbarát magatartást” tanúsítottak. Vagyis, akik eddig „hazafiak” voltak és „kötelességtudó állampolgárok”. Most megint árulók és hitványok, és a kivégzés árnya felettük... Komédia életünk. Ma percenként újra szövegezik a tisztesség, az árulás, a hazafiasság fogalmát... Bizonytalanabb földi életünk a forduló szélénél.

A fiatal Richthofen elesett, hír szerint Oszkár porosz herceg is, az öreg Vilmos unokája. És: le lieutenant Louis Paul Dechanel, de l'armée française... Pedig most még úgynevezett „nyugalom” van a német-francia fronton. Mi lesz, ha megkezdődik az igazi, a totális háború ott is? Az ördög árnyéka a világon. Láttam XII. Pius mostani képét, — csont és bőr, csak az óriási, sötét, mintegy súlyos látomások tűzébe meredő szemek égnek. Szinte azt szeretném mondani, hogy a világ pásztora ma nem is nézhet ki másképp. Középkori, vagy még inkább ókori víziók. Miközben három nap óta a Lengyelországból érkező menekültek tízezres tömegei kiéhezve, lerongyolva, iszonyattal a szemükben roskadnak le nemcsak a román, de a magyar határra is, — azalatt Bukarestben a tegnapi napon lemészárolják Calinescu-t. A miniszterelnök hullájában tizenennyolc golyót találnak, az utca csupa vér... A gyilkosokat mindjárt utána ugyanott — a bukaresti Demovicán — az egybegyűlt lakosság előtt végzik ki és a kilenc darab hulla elrettentő példaképen ott hever a főváros nyílt utcáján huszonnégy óráig. Mialatt e sorokat írom, még ott vannak.

Ha az ember e jelenségek mögé néz és összeveti azokat számtalan más jellel (az egyéni életnek, valamint a magántulajdonnak semmibevevése és végleges jogbizony-

talanság, a társadalmi rabszolgaság különböző új formái, népcsoportok vándorlása, vagy amit pl. roppant jellemzőnek tartok: a tortúrának, a raffinált kínzásoknak az a gyakorlata, amelyeket ma emberek embertársaikon a hivatalos kivégzés előtt is nyugodtan és módszeresen elkövetnek), úgy nyilvánvalónak látszik, hogy lassan valami különös korfordulóhoz közeledünk. Igen, ezzel szembe kell nézni... Mindez perverzebbé lesz attól, hogy a „civilizáció” jegyeivel keveredik s villany és gépzúgás kíséri.

Szeptember 24.

Brugesben, litánián a Ste. Anne-ban. A homályban ragyogott a kitett Oltáriszentség, a jobboldali padmezőnyben zárdanővendékek énekeltek flamand himnuszokat. És miközben a tömjén száll s hátulról, a portálé feletti falról az utolsó ítélet grandiózus ábrázolása néz ránk és a barna, régi faragott gyóntatószékekre árnyékok szállnak: a többiek énekéből különválik és a Szentség felé szárnyal — mint fehér sirály, mely a végtelent keresi — egy gyönyörű, fiatal flamand apáca hangja. Tökéletesen nemes hang; hajnali, érintetlen hang.

Egy óráig a St. Jérusalem-templomban. Az

Adorne-család alapítása; a páncélos Anselme Adorne és feleségének sírja a rövid templomhajó közepén feledhetetlen. Később, míg megnézem a Memling-kiállítást. M., aki már látta, kint ül „álmodó helyén”. Memlingnek egyik képe egészen megragadja figyelmemet. Jézus születése. A Szűz köpenyének szegélyén már ott hever ártatlanul, tehetetlenül és fényesen a pici Jézus teste. A háttérből pedig József — mintegy a jóság és a szolgálatkészség terhe alatt — a Szűz és megszületett Gyermeke felé görnyed, kezében égő gyertyát tart, ezzel világít alázatosan nekik. Kijövet megtudom, hogy M.-nek is ez a kisebb és a katalógusban egyébként nem is ábrázolt kép tetszett legjobban.

Szent Kristóf, Szent Mór és Szent Gilles triptichonján kívül sokáig néztem a halál szimbolumát, a szörnyű csontvázat, mely egy tekercset hordoz, rajta a szavakkal: *Ecce finis hominis, comparatus sum luto et assimilatus sum favillae et cineri.*

Szeptember 26.

A lengyelek negyedik felosztásával kapcsolatban eszembe jut Miczkievicz egykori sóhaja: Isten és Franciaország oly távol vannak . . .

Körülbelül száz névjegyetadtunk le a corps diplomatique tagjainál. Multkor személyes látogatás a német nagykövetségen egy-két úrnál. Von Barga és Neurath panaszkodtak, hogy a nagykövetség tagjaival az itteni társaságban „cache-cache”-t játszanak, ritkán és rendszerint dugdosva hívják meg őket, olyankor, ha mások nincsenek jelen. Ezentúl — mondták — refüzirozni fogjuk az ilyen meghívásokat...

A napokban Neurath a Savoyban össze-
 ütközik az itteni angol ambassade egyik tag-
 jával — a háború kitöréséig jóban voltak —,
 most egymásra merednek... kis biccenés és
 elfordulnak. Nem úgy, mint a szintén semle-
 ges Spanyolországban Pétain és von Stohrer.
 A Falang esküceremóniája alatt, melyen
 a diplomáciai testület is megjelent a burgosi
 Las Huelgas monostorban, váratlanul egy-
 mással szembetalálják magukat. Tableau.
 Minden szem feléjük fordul. Az egymással
 háborút viselő két nagyhatalom két képvise-
 lője előbb úgy tesz, mintha nem látná egy-
 mást... de azután mégis melegen kezetráz-
 nak és beszélgetésbe mélyednek. Ez utóbbi
 öt percig tartott. Az eset megtörtént, auten-
 tikus.

Hogy az általános belga felfogás milyen
 mértékben „nyugati beállítottságú” és meny-
 nyire bekapcsolódott a hadviselő demo-
 krata államok sajtóján, közvéleményén, pro-

pagandáján átlüktető s egy egész hitlerellenes világot egybefoglaló „érzelmi körbe”: a tárgyilagos szemlélő abból is megállapíthatja, hogy az emberek pro-francia és angol beállítottságát a német oldalon elkönnyelhető sikerek mintegy megnövesztették. Más, hasonló helyzetű kisállamok várakozó és az adott helyzetekhez alkalmazkodó magatartásától eltérően a német chance és a német súly növekedése itt mintegy csak jobban felszínre hozta az együvértartozás érzését Franciaországgal és a nyugati hatalmakkal.

Október 1.

Ma délután kivittem M.-t a Gare du Nordra. Két hétre hazautazik Magyarországra, hogy lássa a familiát és elhozza téli garderobeunkat. Sokat tanakodtunk, elváltunk-e, még csak ilyen rövid időre is, nekem pedig főaggódalmam az volt, a nyugati front jelenlegi állóharca nem fejlődik-e közben olyan háborúvá, amelynek során — mint most Lengyelországban — a Hinterlandot, utasokat szállító vonatokat stb.-t is bombázzák.

A szovjetellenes ál-fölháborodás mögül kibújik a lóláb. Az egyedüli ellenség Németország, a demokratikus világnak min-

den mozdulata, megnyilvánulása, hangulatkeltése stb. olyan legyen, amely közelebb visz az egyetlen és fő célhoz: Németország feldarabolásához és a hitlerizmus kiirtásához s koncentrált támadásait még a Sztalin-témán keresztül is, szinte kizárólag Németország ellen fordítja. A III. Birodalom stratégiai helyzetének és a hitlerista politikának gyöngé oldalait tapogatva: nap-nap után propagálja, magyarázza, hogy az orosz-német szövetség csupán előbbinek jelent előnyt, Németország pozícióját azonban megrendítette; nap-nap után azt dokumentálja az itteni közvélemény felé is, hogy a bolsevista-pánszláv erők nyugati terjeszkedése kétségbeejtő geopolitikai és stratégiai helyzetbe szorították a Harmadik Birodalmat... S a szövetségesek propagandája, miután kiszörnyülködte magát, hogy Hitler a bolsevizmussal szerződést tudott kötni, ugyanakkor a mondatok mögül szinte kívánja, bátorítja, szinte invitálja ezt a bolsevik Oroszországot: jöjjön csak minél közelebb... De pusztítsa el közben Hitlert.

Október 2.

Bécsi időmből, ottani legjobb barátom, Friedrich von Langenhan elesett a lengyel háborúban. Mikor ma felbontottam a gyászjelentést, amit szerencsétlen édesanyja küldött, éreztem, hogy a háború most teljes valósággá vált számomra. Ez a veszteség vérrel — Friedrich vérével — telítette meg azokat a többé-kevésbbé elvont képeket, képzeteket és fogalmakat, amelyeket magunknak a háborúról alkottunk.

Október 18.

M. hétfőn megjött Pestről. Sankt-Pölten előtt, a koromsötét pályán, egy lesötétített vonat beleszaladt abba az ugyancsak lesötétített vonatba, amelyben ő ült. Mikor Bécsben felszállt, már rajta volt a lába az utolsó vagonon, azon, amelyet azután pozdorjává zúzott az összeütközés, halottakkal és sebesültekkel. Az utolsó percben meggondolta magát és a vonat közepére szállt. Most az utolsó három nap alatt állandóan vasúti szerencsétlenségtől féltettem. Megéreztem.

Dejeuner A.-nál. Egy aranyos, kedves idős házaspár: Liedekerke gróf és a felesége, azután Comte de la Chauvinière, a francia kö-

vetség első titkára és vidékies arcú kis felesége. A.-né is megjött. Valaki az angolokat szidja és a Habsburg-monarchia visszaállítását ajánlja a magyaroknak. De la Chauvière pedig humoros bon mot-kat mond az angolokról...

Október 29.

Az oroszok kímélése, a Szovjetnek való udvarlás, a szovjet-német kapcsolatoknak megbízhatatlanságára való utalás: egyik főirányelve a nyugatról irányított propagandának. A lapokban ugyanakkor egész hasábként töltöttek meg azok a tudósítások és fejtegetések, amelyekben Rooseveltt győzelmenek, illetőleg a Pittman-féle tervezet elfogadásának a hadviselő Németországra való megsemmisítő következményeit mutatják ki. Még a Courageous és a Royal Oak elpusztítását is igyekeztek, amennyire csak lehet, bagatelizálni. Propagálják azt is, hogy ez a veszteség az angol hadiflotta tonnázásának csupán egy elenyésző százalékát jelenti, ezzel szemben a Down-okon internált, illetőleg elkobzott német kereskedelmi árumennyiségnek többszázezernyi tonnátartalma szerintük azt bizonyítják, hogy a blokádnak gépezete Németországra nézve quasi megsemmisítő tökéletességgel működik.

Közben a társaságban működő fülpropagandában mind nagyobb tért nyernek azok az információk, amelyek a róma-berlini tengely meglazulását óhajtják dokumentálni és amelyek rámutatnak Olaszország fokozatos ideológiai elkedvetlenedésére, egy olyan folyamatra, amely a bolsevista Szovjet nyugati terjeszkedése óta erősödik.

Egyébként a Théâtre du Parc-ban történt meglehetősen kínos pro-francia tüntetés után — az egész publikum felállva énekelte a Marseillaise-t — valamint a belga sajtó fokozódó németellenes kitételei miatt Bülow-Schwante német nagykövet demarche-ot intézett Spaak külügyminiszterhez. Spaak külügyminiszter erre energikus rádióbeszédben a semlegesség betartásának szükségességét követeli. „Le Gouvernement est décidé à agir” mondattal jelezte, hogy véget óhajt vetni azoknak a jelenségeknek, amelyek Belgiumot akaratlanul is katasztrófába sodorhatják. E beszédet a liberálisok éles kritikával illetik. „Il n’y a pas pour la Belgique de neutralité possible dans le conflit actuel” — mondják. Egy ujság pedig így ír: „Ce qui dépasse toute les bornes, c’est l’aplatissement du gouvernement devant l’Allemagne”. Ami erős túlzás... A többi lapok is, élükön a liberális-szabadkőműves sajtóval, felhördültek Spaak beszédére és a sajtószabadság nevében tiltakoztak annak,

egyes kitételei, valamint a cenzúra lehetőségének burkolt bejelentése ellen. Idézik a belga alkotmány 18. cikkelyét. (La censure ne pourrait être jamais établie.)

November 2.

Halottak napja. Szentségekhez járulás Ste. Gúduleben. Egy jóságos tekintetű, szelíd öreg pap kétszer külön kijött emiatt a sekrestyéből. Lassan tipegett, ártatlanul. A jóságnak ez a fajtája a múltó évekkel valahogyan együtt fogy. A „dinamikus”, robogva „apostolkodó” típusok szaporodnak. Dehát Isten tudja...

Ma már szegény Friedrichre is gondoltam.

November 7.

A király titokban Hollandiába utazott, hogy Wilhelmina királynővel a súlyos helyzetről tanácskozzon. Pánikhírek. Mindenki német támadástól fél. Újabb behívások az éj folyamán.

Ahogyan a német támadásról keringő hírek napról-napra erősödnek, a belga sajtó hangja napról-napra józanabb és óvatosabb

lesz. A közvélemény rettegetése, a német-belga határon történő csapatmozdulatok, valamint a külföldi sajtóügynökségek által mesterségesen terjesztett méregkeverő hírek — mindez kezdi észretéríteni a belgiumi zszurnalizmust. Lipót belga király és Wilhelmina királynő békeszózata után az itteni lapok eddig szokatlan módon és terjedelemben írnak országuk békés, ártatlan céljairól és a belgákat eltöltő „nyugodt pártatlanságról”. A kormány elkobozza a „Pourquoi pas?”-t, amely sértő cikket közölt Bülow-Schwante német nagykövetről. Sorra került a párisi „Marianne” és a „Rire”-nek elkobzása is. E két lap Hitlert személyében támadta.

Comte de Comminges emlékeit olvasom. Mult század negyvenes éve, vidéki francia élet. Hull a hó, a nagy utakat egyik kastélyból a másikba bivalyfogatokon tették meg. Az egyes családokban nagy veszekedések legitimisták, orleanisták, bonapartisták stb. között. Az élet ugyanaz...

November 11.

Úgy járjuk Brüsszelt, mintha minden egyes napot, melyet még itt tölthetünk, ajándékba kapnánk. Az üzletek roskadásig tele, a négy

világtáj minden specialitása, luxusa, bősége itt van. M.-nek nagyon tetszik egy dámszarvasbőrrel szegélyezett női vadászruha... Egy fordulat — s szemünket esetleg sóváran düllesztjük az egy pár harisnyára, amit csak jegyre lehet megvenni.

Ma egy csoport wallon diákot láttam, amint nagy hahotázással, égő szemekkel, vidáman dülöngélve sétáltak. Rövid pillanatra eszembe jutottak régi éveim a bohémes „Sturm és Drang” periódusból; mennyi minden meggy át az ember. Egyetem, irodalmi és reformlázak, álmodozások, harcok. És jönnek megint egészen más és más esztendők. Most itt az új világégés. És minden máskép alakul; a múlt pedig összeomlik s az évek elsodorják, mint a homokot...

S az életben jönnek új fázisok s az, ami változatlan és örök marad bennünk s amit elviszünk a halálba: olyan kevés. De csak ezért a kevésért érdemes élni. Ennek a gyökere pedig ott van már a gyermekkori álmokban.

November 22.

Az óvatosság jelei mutatkoznak abban az intranzigens magatartásban, melyet itt Belgiumban az ellenségeskedések megkezdése

óta tanusítottak. Ez a magatartás: a kedve ellenére semlegességre kárhoztatott fiatal és gyenge testvér szenvedélyes magatartása volt; folytonos és harcias tüntetés a hadban-álló nagy nyugati testvérek céljai mellett. A krízisnek és az aggodalomnak november-eleji napjai azonban, amikor is először néztek szembe a német támadás komoly lehetőségével, sok mindenre megtanították a belgákat. Arra, amit eddig sem az ünnepélyes királyi allokúciók, sem Wauters propagandaügyi miniszter figyelmeztetései és intézkedései, sem Spaak külügyminiszternek energikus és bizonyos szankciókkal fenyegető rádiószózatai nem értek el: a semlegesség fogalmának komoly átértésére és a semlegességi attitudeból származó köteles tartózkodásnak praktikus gyakorlására. November 9-én, — tehát azon a napon, amikor a krízis körülbelül kulminált, a tartalék évfolyamokat behívták és már a városi autobuszokat is a német és a holland határra irányították csapatszállítási célokból — ezen a napon indult Berlinbe a hivatalos belga gazdasági küldöttség, hogy „tanulmányozza a német-belga kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat és megoldja a fennálló nehézségeket. A küldöttséggel egyidejűleg az a túlzóan és sokszor sértően harcias szellem is eltávozott Belgiumból, amely a háború kitörése óta egészen november elejéig, szinte

minden gátlás nélkül támadta, szidalmazta Németországot.

Még a sajtó hangja is megtorpant, óvatos és bizonytalan lett. Spaak külügyminiszter néhány nap előtt (az új parlamenti sessio megnyitása után) egyik bizalmas hívének úgy nyilatkozott, hogy: „a cenzúráat most már nem kell bevezetni, az újságírók kezdik önmagukat cenzurálni”. Ez az öncenzúra természetesen nem azt jelenti, mintha az itteni közvélemény s vallon sajtó lényegében csak egy jöttányit is változtatott volna pro-francia és pro-angol beállítottságán.

Az „il faut en finir” gondolat és jelszó, amely mellett a nyugati szövetséges hatalmak hadbaindultak Németország ellen, ma is betölti a francianyelvű Belgium szinte minden lakosának lelkét (vannak persze kivételek; a rexisták is) és az itteni sajtó, ma is a németellenes gondolatot szolgálja vezércikkeitől és tudósításaitól egészen a híranyag ügyes adagolásáig. De már egészen más hangnemben, sokkal óvatosabban, a sértések és nyílt támadások mellőzésével, vagy erős tompításával.

Belgiumban minden kapható, csak az árak emelkednek. Benzin ára nemsokára 3'80 frank lesz. (Mi csak a felét fizetjük.) Lehet azonban, hogy az árukban nemsokára — az angol blokád miatt — itt is nagy szükség fog

beállani; senki sem vonhatja ki magát a szenvedésből. A belga hajóipar már lázít Anglia ellen — zsebre megy a dolog.

Milyen különös volna, ha — amennyiben a belga kormány menekülne s mi követjük — odahaza egy szép napon Le Havre közeléből, vagy mondjuk Bordeaux-ból kapnának levelet tőlünk.

November 24.

Meghívtuk vacsorára Neurathot a Taverne Royale-ba. Nagyon bízik a német győzelemben.

Utána együtt Marióékkal. Felesége Amerikáról ábrándozott, mint egy számára már lassan elsüllyedő világról: de a milliók, vagy legalább is a tízezres dollárcsekkek, azt hiszem, még ideérnek hozzájuk. Mario kilenc hátaslovat tart magának. Loulou T. egyszerű szürke napokról panaszkodott, és ő is folyton meglátogatja bevonult férjét. Ott volt d'Alcantara grófnő is, Rudolf trónörökösünk és Stefánia unokája (ő született Windischgrätz, anyjával, Erzsébet főhercegnővel botránya óta nem érintkezik). Gyönyörű szép és roppant szimpatikus. Egyébként szenvedélyes legitimista. Érdekes dolgokat mesélt Stenokerzeelről.

Nem szeretnék Belgiumban kormányfő

lenni... A liberális vallon közvélemény a Pierlot-félenemzeti egységkormányának „rejtett flamand beállítottságát” veti szemére, a konzervatívok s elsősorban a katolikus jobb-oldal a roppant adóterheket nehézményezik. A Chambre des Représentants kommunista tagjai azt hangoztatják: hogy amikor a kormány a lakosság széles rétegeit elviselhetetlen adókkal sújtja, a „nagykapitalisták” és a befolyásos vállalatok még mindig túlságosan sokat keresnek.

Egyébként Spaak külügyminiszternek, a külügyi budge-vita során elmondott záróbeszéde alatt gátlásnélküli szovjetellenes tüntetés rázta meg a Chambre des Représentants termét, az Oroszország mellett állásfoglaló Lahaut és Marteaux kommunista képviselőket majd hogy ki nem dobták a képviselőházból...

December 6.

St. Nicolas. Brüsszeli december. Megajándékoztuk egymást.

Igen, a mult. Egy spanyol költő írja:

Un suenno es lo presente de un momento.
Muerte es el porvenir, lo que fue, un cuento.

„A mult csak mese. A jelen álom. A halál: ez a mi jövőnk”. Valahogyan ez a tartalma.

Namur, 1940 január 1.

Szilveszter délután havas, fagyos úton Brüsszelből Namurbe, autón. Bundákba, takarókba burkolódtunk, M. befűtött a parafroidba, azzal melengettük térdeinket, miközben a homályos, havas, alkonyodó téli tájakon tovahajtottunk... Szilveszter 1939. A háború mint egy fekete, láthatatlan nagy állat rajtafekszik a fehér, havas, szelíd világon. De szinte látni fullasztó, nehéz körvonalait...

Öt óra körül Namurbe érkeztünk. Álmodott a Meuse két partján, hóporral behintve; oly tiszta, régi és kedves. Beszállás a régi, disztingvált Hôtel des Comtes d'Harscamp-ba. Utána át a Casinóba. Térdfharisnyás inas, fin de siècle-es hangulat. Félnyolc után vissza a hotelba, átöltözés. Miközben odaát Németországban egy kis főzelékért hosszú sort állnak, a Casino-diné kilenc fogásból áll; osztrigával és kaviárral kezdődött és egy tüneményes mandulaparféval végződött. Mindez sokáig nem tarthat. Hajnaltban a hóporos világban, az öreg álmodó házak között, haza. Olyan mély csendben hallgatott a világ, hogy az ember szinte arra gondolt: a szelíd hópelyhek esését most meg kellene hallani. Ebben a havas, mély csendben szunnyadt az új év titka — 1940 január elseje volt már és ebben a titokban

megszámlálhatatlan embernek halála már eleve elvégeztetett.

Mikor álmunkból felébredtünk, egy öreg, évszázados torony bámult be hotelunk ablakán. Ez már látta XIV. Lajos seregeit is... Az óramutató most is lassan haladt. Igen, az óramutató állandóan halad...

Január 20.

Bár a londoniak elismerik a „csehszlovák nemzeti komitét” s a liberális-szabadkőműves sajtó nyugaton minden szimpátiájával támogatja a „benesi” ideálokat, mégis mindkevesebb súlyt kezdek tulajdonítani Benes személyének. Valami emlékszerűség veszi őt körül, mint egy olyan demokrata relikviát, aki 1938-ban eltörött és többé nem használható. Benyomásom szerint ennek többféle oka van. Ott szerepel többek között Benes és Osuski harca a kulisszák mögött s az, hogy sokan Osuskit tartják a jövő emberének. De főképpen és mindenekelőtt a Habsburgok restituálásáért folytatott propaganda, melyet a szövetségesek győzelmével számolva most minden irányban megindítottak. S amely propaganda már-már elhomályosítja az ugyancsak nyugaton keringő „benesi” koncepciókat.

Brüsszel, február 6.

Audiencián III. Lipót belga királynál. A. ma adja át megbízólevelét. A követség előtt nagy robajlás, zaj — motoros rendőrescorte-ok sorakoznak fel. Megjön a két hivatalos autó, amelyet a királyi palotából értünk küldtek. Az elsőbe A. és Dubois tábornok, királyi főszárnyhadsegéd, a másodikba W.-vel én ülök. Mi magyarok mindhárman díszmagyarban vagyunk. A menet megindul a Palais felé. Nagy fogadás, előbb a lépcsőházban, majd a termekben különböző dignitáriusok jönnek. Udvarias szavak, „small talk”. Spaak külügyminiszternek, a már-már udvaronccá pácolódó szocialistának arca csunya és hidegen okos. Megyünk a királyhoz. Az előterem ajtóinak szárnyai kicsapódnak, hangos jelentés: Magyarország minisztere . . . A. odalép III. Lipót királyhoz és halk beszéd kíséretében átnyújtja megbízólevelét, mialatt mi hátrább állunk.

III. Lipót belga király rendjel nélkül, egyszerű katonai uniformisban állt óriási íróasztala előtt.

Fiatalkor arca tele van figyelemmel és amellett szemérmes tartózkodással. Halkan — aki nem ismerné, azt mondaná: félénken — beszél, válaszát alig hallom. Asztrid királynő halála óta a szomorúságnak egy egész finom fátyla van egész lényén. Az aktus után A.

bemutat minket. Kézfogás. A király mélyen a szemek közé néz. Érzem, hogy III. Lipót a legegyszerűbb és legzajtalanabb eszközökkel vívja ki magának a tekintélyt. Fiatalos szerénysége mögött ez az ember telítve van eréllyel és hideg határozottsággal. Azt hiszem, igen karakteres és igen intelligens. Végtelenül szimpatikus. A liberális franciapártiak nem szeretik, a katolikus flamandok annál inkább.

A teremben visszafelé sasszirozva kihátálunk az ajtóig — minő évezredes mozdulatok . . .

Ebéd A.-éknál. M. már várt minket. Most megint zsakettbe öltöztünk át Ebéd után az Ismeretlen Katona sírját ebben koszorúztuk meg.

A „Livre Jaune”-t, a francia követek jelentéseit olvasom. Nívó, intelligencia — legtöbbikük vérbeli íróként hat. Ezek a francia diplomataék szinte túlságosan irodalmárok; a katonai attasék jelentéseire is kíváncsi volnék! Egy azonban bizonyos: München után a háborút már nem állíthatta meg semmi. Az angolok hidegen és elháríthatatlanul akarták; lassan, konokul, konzekvensen készítették elő.

Február 10.

A Collège Saint-Michelben téli, homályos délutánon M.-el. . . . Francia gyermek-kórus énekel régi-régi francia chansonokat és keresztény himnuszokat. A Wiener Sängerknaben mellett ez a gyermek-kórus — „Petits Chanteurs à la Croix de Bois” — mely hírnévben majdnem egyenrangú: kevésbbé disciplinált talán. De tele van charme-al, ártatlansággal, francia géniummal. Egy lelkes abbé vezeti, neveli, dirigálja őket. Előtünk kedves, intelligens házaspár s két nagyszemű, barna, az előadásért tisztalelkűen rajongó gyerek ül. Egyáltalán: ez a publikum roppant szimpatikus. Intelligens, spirituális arcok; halk és keresztény. (Nem blazirt, belül rothadt nagyvilági rutiniék.) Ez az én Franciaországom, ez az atmoszféra.

Sajnos, ezeket a gyerek-kórusokat azután elrontják az amerikai turnék. Állandóan Normandia vagy Savoya atmoszférájában kellene élniök; régi templomok, francia mezők, erdők, francia alkonyok lelke védje és nevelje őket. De amerikai turnék!

Amikor M.-el kijöttünk, a hó nagy pihékben, lassan, szelíden szálldogált a brüsszeli estében.

Hitler, aki a gyermekeket, zenét és a természetet szereti, mit szolt volna e kórushoz?

Gondolom, megérett volna valamit az igazi Franciaországból.

Február 18.

A háborútól remegő belga közvéleménynek képzeletét — mint a legkisebb elmozdulásokra is reagáló földrengésjelzőtű — nem csupán a hadijelentések s a diplomáciai küzdelem egyes eseményei foglalkoztatják és idegesítik, de látom, hogy talán még jobban fél attól a csendtől, attól az eljövendő tragédiáktól terhes mozdulatlanságtól, amely közvetlen közelében a nyugati hadszíntérre nehezedik mostanában...

A tavasz nagy eshetőségeit latolgatja mindenki Belgiumban és a hó olvadásával az emberek idegessége fordított arányban növekszik. Az országunk fölé „eltévedő” idegen repülőgépek mindjobban szaporodnak s egyúttal szaporodnak azok a találgatások és elmélkedések is, amelyeknek egyetlen visszatérő témája: hogyan biztosíthatja Belgium az ő semlegességét, általában pedig hogyan igazodhatik el ma egy semleges állam a hadviselő ellenfelek által különféle képpen magyarázott nemzetközi jogtételek, deklarációk, a blokád kétoldali gyakorlati alkalmazásának veszélyes Scylla és Charybdisi között?

Február 24.

Azt mondják, ilyen embertelen tél száz éve nem volt. Magyarországon minden megállt, minden behavazva. Brüsszel hetek óta hó alatt. Erre emberemlékezet óta nem volt példa.

Tegnap diné von Bargaenéknél. Balra tőlem az asztalnál von Campe ül, aki a háború kitöréséig a párizsi nagykövetségen volt és Brandt-tal, valamint Sieburg-gal szeptemberben most ide helyezték. Vitám van vele; Campe könnyedén, „franciásan” szeretné előadni tipikusan germán szemléletét. Bülow-Schwante, a nagykövet, tökéletes européer. Felesége pedig a legszimpatikusabb diplomatahölgy egész Brüsszelben. Nagyvilági, de emberi értelemben is, a nagyvilágiság minden forszírozása nélkül; sznobság teljes hiánya. Itt vannak még Ruspoli herceg és a felesége, Bailst, Kelet-Flandria kormányzója és gyönyörű leánya, Della Porta gróf az olasz követségről feleségével, aki elvből nem bridge-el (nagyon szimpatikus). Della Porta szerint a franciák belülről torkig vannak már a háborúval; az angolok iránti ellenszenv nőttön nő bizonyos francia körökben. Zulueta (spanyol követségi tanácsos) bohém latin szeme felcsillan, amikor Avilai Terézről érdeklődöm. A legmondénebb spanyolok mélyén is ott rejtőzik valahol — néha

öntudatlanul — a befelénéző középkori szerzetes.

A németek egész biztosak győzelmükben. Ha a nyugati hadszíntéren uralkodó tétlenségről kérdezzük őket, ravaszul és sokatmondóan mosolyognak... Mintha azt akarnák mondani: várjuk csak be a végét. Egyébként egy bizonyos szimpátiafélét fedeztem fel bennük a franciák felé. Mult héten Neurath-nál egy cocktail-en többen hangoztatták, hogy a borsos háborús számlát szívbőljövően elsősorban az angoloknak fogják prezentálni.

Március 7.

Sok meghívás az utóbbi időben. Az üres, mondén embertípus majdnem annyira irritál, mint egy késsel pörköltet zabáló nyárspolgár. A stereotyp és hazug formák — akár egy állandó tapasz — lassan kiszívják az évek folyamán emberiességüket. A forró, őszinte élettől és annak végső értelmétől teljesen elszakadnak. Életüket a dinner-ek, a golf és a könnyű fajsúlyú „bon mot” közt: unatkozó hazug lárvákként keringve töltik. „Diseur de bon mot, mauvais caractère.” (Pascal mély mondása.) Mennyivel szimpatikusabb ezeknél például a „gentil-

homme campagnard" típusa. Függetlenség, vadászat, természet.

Friedrich Sieburg, a „Dieu est-il Français" híres szerzője (aki itt nagykövetségi tanácsos egyébként) szellemileg nagyon kitűnik. A multkor Bülow-Schwante-ék egy ebédjén egyetlen egy olyan mondatot sem mondott, amely banális lett volna. S amellet mindig emberi s azt sem tagadja le, hogy nagyra tartja a francia kultúrát.

Stendhal „Chartreuse de Parme"-jét olvasom. Fenomenális. Megjegyzései, irgalmatlanul becsületes kis jellemzései gonosz mámort okoznak. S az 1820-as Olaszország! Ó, Verona, Padova, Vicenza, Mantua!

Március 11.

A magyar faj általában véve jóval tehetségesebb, kitűnőbb az ittenieknél. Tárgyilag os észrevétel, azt hiszem. A magyar orvos, mérnök, de a cipész, szabó, munkás is — egyén szerint felette van legtöbb európai kollégájánál. Nem sovinizmus iratja velem e szavakat. Tragikus hiány van nemzetünk sorsában, hogy nem ott van, hogy nem jutott oda, ahol lennie kellene.

Rémy de Gourmond írja a despota Napoleonról, hogy a „szabadság fogalma rá olyan hatást tett, mint az obscenitás egy erényes emberre . . .”

Húsvét alatt négy napig Németországban voltam C.-nél, ami elég merész vállalkozásnak tűnik így utólag. A Rajna katonailag megszállt és szigorú ellenőrzés alatt álló hadizónáján kellett átvergődni kocsival, igen nagy nehézségek árán. Diplomata útlevelemtől a német nagykövetség *laisser-passer*-jáig mindennel fel voltam szerelve; nem volt elég. Külön katonai engedélyekre lett volna szükségem, hogy egy bizonyos zónán áthaladhassak. Hiába magyarázgattam s lobogtattam papírjaimat, a német katonák hidegen fejüket ingatták s nem eresztettek. Viszsa kellett fordulnom a határról. Ekkor, mint mesében a tündér, berobog a vámsorompóhoz von Bargaen (a német nagykövetség ügyvivője), aki a húsvéti ünnepekre szintén Németország felé tartott autóján. Bargaen különböző *Bezirks-, Kreis-, Stadt-,* meg *Militärkommandaturáknak* kezd telefonálni, innen, a német katonai határőrségről. Rajna jobb- és Rajna balparti helyekre, a jó Isten tudja kitől s mitől függnék bizonyos engedélyek. Végül megengedték, hogy Bargaen autója után haladva — sem jobbra, sem balra le

nem térve — haladhassak egészen Düsseldorfig . . .

Körülményes, de mulatságos volt. Németországból visszafelé külön egy német tisztet küldtek Wiesbadenből; ez Coblenzben beült kocsimba és végigkísért egészen a belga határig, részben azért, hogy a sok igazoltatásnál segítségemre legyen és zavartalanul juthassak vissza, de a be nem vallott cél, gondolom, az volt, hogy mialatt a kritikus zónán áthaladunk, szem előtt tartson. Könnyen érthető a mai kémgyanús világban; a német eredmények egyik titka, hogy a legkisebb lehetőséget sem hagyják ki a számításból; előre védekeznek, profilaxiájuk tökéletes.

Pár napos németországi tartózkodásom sok impressziót adott. Az egész háborús birodalomra egy, a végső kockázatot vállaló magatartás s az acélfegyverek komor, hideg, szinte szenvtelen szürkése borul. A polgári és egyéni álmodozás, luxus vagy kedvtelés általában száműzve van. „A la guerre comme à la guerre”, — ezt a franciáktól sokat hallom mostanában, a németeknél látom is . . .

Megnéztük a wetzlari Wohnungssiedlungokat, bent is voltam egy ilyen házban. A nemrég még nyomorult, most tiszta, megelégedett munkásfamilia fényesedő szemekkel beszélt a Führerről, akinek új, emberhez méltó életét köszönhette. Benyomásom nagy-

jában az, hogy a német nép erős többségénél: az egyeseknek egyéni ügye lett többé-kevésbé, hogy ezt a háborút meg kell nyerni. Ami ritkaság... Vannak szkeptikusok is. De ezek inkább kivételeknek számítanak. Itt-ott csokoládét, kávé osztogattam; mint valami csodára, úgy néztek rá az asszonyok.

Visszatérés zuhogó esőben. Tirlemontban vacsora. Mintha egy más, idegen csillagzatra léptem volna, amikor ismét Belgiumba értem...

Április 9.

Dániát ma okkupálták, ugyanakkor Norvégiában — végig egészen Narvikig — partraszálltak a németek.

Itt mindenki lázban van. A követségi telefonok pillanatonként riognak. Az angol flotta Norvégia partjai felé rohan, menteni a menthetőt. Délután sürgöny Pestről, M. kérdezi, utazzék-e rögtön vissza hozzám. Fél, hogy végleg elvágnak minket...

Talán Belgium mégis megússza.

Április 27.

Megint Anvers-ben.

Órákig a Steen-ben, az évszázados parti várkastélyban, ott az Escaut partján. Kő-

címerek, fegyverek, dohos-pompázatos bútorok; a szakadozott brokátokban mintegy a mult szelleme van beburkolva. A lefejezőbárdokon és a kézfej-levágó késeken vészínű rozsdá. Lent a mélyben a börtönödnök végtelen labirintusa; gyertyával kell lemenni. Facölöpökhöz és a vizes falakhoz kovácsolt bilincsek és kalodagyűrűk, nyakörvek biztosították itt az egykori antverpeni polgárok loyálisát, lelkes királyhűségét...

Akik egykor ezen a helyen pusztultak el, lelkük vajjon hol bolyong most, a másik világ milyen útjain? Talán mosolyognak. És sajnálnak minket, ők tudják már, hogy sorsuk nem volt kivétel. Valamennyiünknek előbb-utóbb át kell mennie a földi világ különböző kalodagyűrűin s börtönlabirintusán.

A fenséges régi katedrálisban első szentáldozók délutáni litániája. Fehérruhás gyerekek angyali menete a sötét, százados boltívek alatt.

Április 28.

Mussolinit a nemzetközi sajtó és világskriblerség propagandája időnkint fenevadnak, meghibbant despotának, kalandornak, időnkint pedig lángeszű hősnek, „bölc és

kiegyensúlyozott latin géniusznak", mély-kultúrájú államférfinek stb., stb. kiáltja ki. Honnan e csodálatos, állandó változás?

Ahogy az ő megítélésük szerint közeledik vagy távolodik Hitlertől s a német együttműködéstől, úgy változtatják, mint egy fregolit, a Mussoliniról való képet a világ közvéleménye előtt.

A világ ujságtenyészetete lassankint teljesen prostituálja a fogalmakat, szennyvize naponta átömlik a ma emberének agyán. És a legszebb mondatoknak, a legtalálóbbról kifejezéseknek sem tudunk már hinni, ha ujságok lapjain hozzák. Lejáratják a legszemérmesebb szavakat, olyanokat, amelyeket csak évente egyszer szabadna kiejteni. A kifejezések és fogalmak hitelének ez a válsága mintegy jelzi egész civilizáciánk válságát. Szinte törvényszerű, ha egy éles kard ezt az egész nemzetközi zszurnaliszta-civilizációt és álkultúrát, ezt a pöfeteg gombát egy szép napon lemetszi...

De utána, azoknak, akiknek hitük megmaradt, megint csak a gondolat elsőségéért és szabadságáért kell küzdeniök...

Bainville francia történelmében vannak oldalak, amelyeket mintha csak a mai német propaganda iratta volna Angliáról. Humánus ürügyeiről, amellyel a hatalmat mindig és mindenütt meg akarja szerezni. Koalícióiról, féltékenységről, a blokádról stb., stb.

Ó, Napoleon hogy fuldokolt az angol polip szorításától, s a végén az Abukirek és Trafalgarok döntöttek el mindig mindent. A tenger, a hatalmas tenger...

Április 29.

Itt tavasz van, az emberek vikendre mennek. Autócsordák. Benzinvályuk. Mintha az egész világon béke volna és nem pusztulnának el, robbannának szét, égnének el eleve-nen, vagy fojtódnának az ólmos, jeges vizekbe naponta ezren és ezren. Kifestett unatkozók. Vagyonokat adnak, hogy unatkozzanak. Mindenki mindenkit ismer.

Akinek „rengeteg ismerőse” van, barátja rendszerint alig van... Az állandóan „programozó”, mindig nyüzsgő emberek üres, sivár magányossága mindig szomorúsággal tölt el.

Viszont vannak, akik talán a világ legnagyobb örökségét kapták. Vagyon, rang, tehetség: nem számítanak, ha erre gondolok. E mérhetetlen örökséggel függ össze az a tudás, amely a mulandóság és az ál-értékek arányait ismeri, tisztában van vele. Akik részesei, azokat egy titok kíséri életútjukon, sírboltjuk küszöbéig magukkal cipelik. Időnkint rá-ránéznek... Ilyenkor halálos gyönyörűség önti el őket. És egy olyan különös

biztonságérzet, amelyet — azt hiszem — a választottak ismernek. Tudják, hogy ami történik, csak átmenet.

Május 6.

M. pénteken érkezett vissza Magyarországról. Korán reggel, ragyogó időben így együtt indulhattunk ma Bruges-be, a világhírű „Saint Sang” processzióra. Régen nem volt ilyen szép időnk. A tavaszi tündöklésben egészen leengedtük kocsink tetejét s áldott, májusi légben fürödve, ujjongó madárdaltól kísérve, szinte csak suhanás volt ez az egész út a flandriai tavaszban.

Bruges kapujában megszámlálhatatlan autó, szekér, ember tolongott már. A Porte Ste. Croix után nagy kerülőt kellett tennünk, hogy valahogyan elvergődjünk Ryelandték házához, ahová hivatalosak voltunk. A megható, ősi körmenet egy részével így már az utcán találkoztunk. Órák hosszat tart. És száz- és százezrek zarándokolnak Bruges-be, hogy végignézzék; a csatornán túlról más időkben angolokkal zsúfolt vonatok érkeznek erre a napra. Igen, más időkben...

A Rue Neuve-ben azután, a régi patricius házból vagy három óra hosszat hajoltunk ki az ablakból. Ami alattunk elvonult, maga a középkor volt. 1150-ben történt — azaz majd-

nem nyolcszáz éve —, hogy Thierry d'Alsace, Flandria akkori grófja, feleségével, Sybille d'Anjouval (aki Foulques d'Anjou jeruzsálemi király leánya volt) visszatért keresztesháborújából. Ekkor hozták magukkal arannyal lepecsételt s kristályba helyezett fiolában a Szent Vér egy részét. Tiszteletére már ezerháromszáz után is tartottak körmenetet (V. Kelemen pápa 1310-es bullájában megemlíti). Nem lehet meghatódás nélkül végignézni. A város ősi címerei és lobogói után a bruges-i szűzek a Veni Creator-ral ajkukon, középkori öltözékben nyitják meg a menetet. Óriási, széles feliratok jönnek: *Seigneur, Vous nous avez racheté par Votre précieux Sang...* Utána elkezdődik a Szent Vérnek s misztériumának grandiózus története s a szereplők — vonulás közben folytatva a dialógust s időnként meg-megállva — mindannyian bruges-i polgárok. Az ószövetségi és újszövetségi részt bezárja Thierry d'Alsace-nak (ő hozza a Szent Vér ereklyéjét) és Sybille d'Anjounak egykori bevonulása, lóháton, udvaruktól, lovagoktól, keresztesvitézektől stb. kísérvé. Itt a régi családok most élő tagjai a szereplők (a lovat kitűnően ülik); az öltözékek, valamint a felvonulásban hódoló középkori céhek, a magisztrátus stb. ruhái legtöbbike eredeti, évszázadok óta a város által vagy a családokban őrzött öltözék, páncél, ékszer, csat, dísz. És szentek

régi ereklyéi, papság, szerzetesek, s a középkori zászlók tengere: méltósággal úszik most át a középkori Bruges-ön. Régi himnuszok, régi könyörgések és énekek melodikus foszlányai kísérik...

Ebéd Danieléknél, illetőleg apjánál. Az öreg úr is felvonult ma Bruges méltóságai között. Nagy könyvtárában misztikus művek, Ávilai Szent Teréz írásai. Rengeteg rokon, gyerekek, nők, menyek... Az öreg patrícus Ryelandt köré gyűltek itt; csupa magasnívójú, mélyen katolikus ember s az egész régi, flamand stílusú ház csak úgy leheli magából a legragyogóbb műveltséget, a külsőségeiben mértéktartó, szemérmes, nem komédiázó, de belülről átszellemült vallásosságot.

Alkonyatkor válunk el. Susannékat — aki hatodik gyerekét várja — hazavisszük Brüsszelbe. Férje Gand történelméről beszél útközben s a tájakra békés esti árnyak ereszkednek. Alost után már szelíd csillagok kísérték útunkat.

II.

A VIHAR

Május 10. Reggel kilenc.

Azt hiszem, öt óra után lehetett. Hirtelen — félig álmomban még — hosszú, szűnni nem akaró dörgést hallok. De úgy hittem, megint csak álmodom a háborúról . . .

Még sötét van.

Most rövid, éles kattogásokat, majd két detonációt hallani. Felülök ágyamban; a szoba körvonalait megszokom, lassan kibontakoznak. A lárma néha elhal, majd újra megindul s folyton erősödik, M. nyugtalanul forgolódni kezd mellettem. A zűrzavar lassan már mindent betölt körülöttünk; olykor mintha a mennyezeten át az égből dörömbölnének felénk. Most a város szirénái kétségbeesetten, mint a halál kutyaí, üvölteni kezdenek és a robbanások, azután a légvédelmi ágyúk végnélküli, monoton kattogása — tömör repülőgépzúgástól kísérve — egyszerre tör ránk. Mintha a pokol, ismeretlen zajaival, most belépett volna a világba.

A percek alatt ráncszakadt zűrzavarban, emlékszem, feleségem félig szomorúan, félig ironikusan sóhajt valamit a világról s e napról, melyre most ráébredtünk . . .

Házikabátban lefutok a földszintre. Az egész lépcsőház a hajnali szürkületben rémült alakoktól mozog már. Rohannak a pin-

cébe. Lent a házmesterné és néhány nő, teljesen lenge öltözetben s halottsapadtan néz ki a lezárt kapu üvegablakán. Kérdezem, mi van. „Eh bien, monsieur — feleli síró, remegő hangon —, les Allemands nous ont attaqué... On nous bombarde. Et les parachutistes sont descendus partout...”

Igy kezdődött.

Az, amitől hónapok óta itt mindenki rettegett, az most valóban bekövetkezett. A német hadsereg ma hajnalban megrohanta Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot. A rádió pirkadat óta szakadatlanul üvölti az ellenállást. Mindenkit felhív az ejtőernyősök elleni védekezésre.

Fejünk fölött közben áll a harc.

Odafent M.-mel pakkolni kezdünk; egyelőre a legszükségesebb dolgokat dobáljuk be két kofferbe. Régebbi terv szerint, támadás esetén a kormány Ostendébe menekül s a követségek követik. Kint sűrű robbanások. Az iratokat, dokumentumokat külön tesszük, nehogy ittfelejtődjenek. Észreveszem, hogy M. keze remeg, nem tudja, a sok holmi közül melyiket érdemes megmenteni. Szabó Mária, Kecskemétről származó, régi szakácsnőnk ugyancsak jó magyar idegekkel segít mindenben.

Soha nem fogjuk elfelejteni ezt a pénteki hajnalt. Nemrégén költöztünk ide, az Avenue des Nations-ra, Brüsszel talán legszebb

részére ; M. a kitárt balkonajtó-szárnyak előtt állva, szinte mindig magához ölelte a mély, parkos erdőt, mely ott zúgott velünk szemközt. A Bois-t... Vallonok és flaman-dok álmát őrzi a táj, az óriás hársak. Oly régi idők óta...

Itt, az elvesző utakon: francia hagyományokban, egy kifinomodott kultúrán nevelkedett nemzedékek vándoroltak még tegnap este is. Álmaikkal, egyéni problémáikkal, nyugati lelkükkel. Igen, a mult vissza-visszasuhan a brabanti tájon. Burgundia s a flandriai grófság nagy századainak árnyai olykor mintha még végigreszketnének a belga vidék homályain... A habsburgi Németalföld s II. Fülöp morbid, fekete sziluettjének régholt zsoldosai mintha ott zörögnének, ott susognának Belgium esti szelében, még ma is: egy civilizáció és kultúra végső alkonyán.

S a „fin de siècle”, a XIX. század második fele errefelé — néha s helyenként — még mintegy megdermesztette a jelenési formákat. Benne a polgár-módra idealizált multat és romantikus történelmi szemléletet... A tizennégyes nagy háború sem tudta végleg megölni ezt a romantikusan álmodó, magas fallal és aranyozott ráccsal védett, „cour d'honneur”-ös, mélyparkos szemléletet. És a csipkefőkötős, zárt és fekete ruhás-polgári, nehézfüggönyös, pókhálós

emlékekkel vigyázott világot, mely nagy francia testvérével, a gögös bőség bástyái mögül még úgy-ahogy dacolni tudott az idővel...

Odafent, a már lassankint kiragyogó reggeli égen: most a szétrobbanó srapnellek sorozatos füstgömbjeit látom. Igen, ez a világ itt, a makacsul és büszkén álmodó világ: úgy érzem, ezekben a percekben érkezik végéhez. Bármilyen lesz a harc kimenetele, ezután már másképpen lesz, mint ahogy volt...

Úgy Alost felől, mint az ellenkező irányból hallani a robajló dörgést. Az ablakok reszketnek, mintha zuhogó ütések alatt nyögne ez a szelíd belga világ...

Félhétkor telefonálok A.-nak. Jelentem neki, amit tudok. Kéri, rögtön jöjjen be. Látom, hogy egy sereg nehéz bombavető, majd öt német Messerschmidt zúg el észak felé... Leteszem a kagylót.

A halál szelleme fejünk felett rohan. Mikor fölénk ért, kint éppen hajnalodott. Csofálatos, érintetlen fény reszketett a Bois fölött. Hány ezer belga — vallon és flamand — elsárgult, megkövült arcára fog utoljára ráragyogni ez a most emelkedő nap. Néha, egy-egy pillanatra, a detonációk s a léghárító tűz lármájában szünet áll be, ilyenkor kísérteties csend támad...

Ezek voltak a legszívszorítóbb pillanatok. Mintha a halál nagy lélekzétvételei lettek

volna, az ő borzalmas munkája közben. Ebben a kísérteties némaságban csak a madarak énekét lehetett hallani. . . Ugyanakkor felénkárad a tüneményes, reggeli levegő; tele, tele áldott, békés májusi orgonaillattal.

Azután megint zúgni, dörögni kezd minden.

Este 10 órakor.

Midőn reggel hét órakor behajtok a követségre, kétszer kell kiugranom a kocsiból légiriadó miatt.

Az Avenue Louise-on egyébként — nem messze tőlünk — szintén meg kell állni. Az eddig oly elegáns, széles, tükörsíma út közepén nagy tölcsér tátong. Körülötte kettétört fatörzsek, a felszakított úttest törmeléke, lombszemét stb. Ettől a bombától a körülötte lévő házak ablakai mind összetörttek. A legközelebbi ház façade-ját mintha bőrétől nyúzták volna meg, vakolatja mind lehullt. Egy alacsony, ősz ember elrohan mellettem a Rond Point felé s ahogy a torlán kifér, úgy szitkozódik: „Ces salauds, ces salauds!” Általános mozgósítás van, a korai órák ellenére döbbent emberekkel vannak tele az utcák, akik amint a tüzelés elkezdődik és a sziréna feljajdul, behúzódnak a kapuk alá.

A. álmatlan éjszaka nyomaival arcán meséli, hogy már éjfélkor értesült bizonyos pánikhírekről. A minisztertanács egész éjjel permanenciában volt. A követségi altisztet elküldjük, Geng irodaigazgatót és Hajas Maritta titkárnőt hivatjuk, siessenek be. Hazaszáguldás, hogy M.-t lássam és hogy újabb instrukciókat adjak neki.

Hírek a Pas de Calais-ban állomásozó angol divízióról, amely teljes gőzzel közeledik Brüsszel felé. Megcsináljuk a beosztást, hogy amennyiben Ostende-ba követni kell a kormányt: ki megy és ki marad. Teletöltöm tankomat benzinnel, ezután a Porte de Namur felé van dolgom. Ujságuhatag árasztja el az utcákat. A rendkívüli kiadások ökölnyi címbetűkkel átkozzák Németországot...

Egész Brüsszel, ez az egész elegáns, kedves és gazdag város olyan, mint egy megkergült hangyaboly, melynek közepébe valaki nagy csizmával, jó mélyen belelépett. Azt hiszem, az utcán e pillanatban vadul össze-visszafutkosó embereknek egy jó százaléka nem tudja pontosan, hova s mi célból rohan, csupán idegeinek, rémült és aggodalmas szívének nyomásától fut valahova... Kocsimat percenként megállítják; csapataikkal egyesülni akaró katonákat, könnyező asszonyokat, fiatal tartalékos tiszteket fuva-

rozok. A villamosok már rosszul közlekednek s a légvédelmi szirénák szinte negyedóránként felüvöltő vészjeleire megáll a forgalom. Egy villogó szemű fiatal tisztt, aki az Avenue Marnix-on megállít, úgy ugrik be a kocsiba, mint egy gumilabda. („lancier” ezredbeli volt.) Ragyogó arccal rácsap a vállamra s kiabálva magyarázza, mennyire örül, hogy végre elérkezett a leszámolás órája. „A helyzet tarthatatlan volt! Hónapok óta ideg feszültségben éltünk! Most majd megmutatjuk nekik. On les aura...” Sapkájának bojtja ide-oda leng, izeg-mozog, lelkesedik. Intelligens szeme ragyog, — kultúrált, könnyen hevülő arc, melyen az érzelmek dominálnak.

És lelki szemeim előtt most mintha megjelenének a német generálisok kőarcai. Látom a Falkenhorstok, Bock-ok, Keitelek és Reichenauk fajtáját, az élesen hasított, monoklis profilokat. Nézem a kis belga tisztet. Elszomorodom és nem szólok semmit...

A rue Beliard-t, a német nagykövetség felé lezárták; kettős csendőr- és rendőr-kordon őrzi. Vissza kell fordulnom, a fehérsisakos rendőrök ingerülten intenek mindenkinek. Közel a nagykövetséghez, az egyik házat szintén rombadöntötte egy találat. Nyugtalanítani kezd német barátaink sorsa, szegény Barga, Bülow-Schwante, Sieburg, Stille, Neurath rettenetes helyzetben lehet-

nek most. Délben azt hallom, hogy csak egyetlen táskát vihetnek magukkal, úgy zsuppolják ki őket a francia határ felé. A német állampolgárok letartóztatása egyébként az egész városban folyik. A Sureté emberei — hír szerint — brutalizálják őket; a tömeget lincselésre izgatták sokhelyütt.

Délután megerősítik a hírt a Liedekerke-fiú haláláról, amelyet A. megdöbbenéssel közölt velem már előbb. Evrard de Liedekerke grófnak az Avenue Tervueren és a Bd. St.-Michel sarkán lévő háza az elsők között pusztult el a hajnali támadás során. A két Liedekerke-gyerek közül a kisfiú fejét leszakította a löveg. A kisleány pedig életveszélyesen megsebesült. A. tegnap még együtt vacsorázott a tragikus sorsú apával.

A német repülők ágyúzása, a légiriadók, a tömegek sodródó futása a fedezékek felé (egy másik, kisebb része ugyanakkor dacos kíváncsisággal kint szokott maradni az utca közepén; idős, keserű arcú, festett nők is . . .) egész nap tart. Egy Merserschmidtet lelőttek, lángolva zuhant a Bois-ba. Mint a belga hatóságok közlik, bombázták az everei repülőteret, az etterbeeki laktanyát, a vasúti vonalakat. A jemelle-i pályaudvart is, amely most lángban áll.

Délután a Place de Brouckère-n négy német gép kering fejünk felett. Egész Brüsszel légvédelme rájuk tüzel; a komor katto-

gás betölti az ürt, a brüsszeli polgárok kapuk alá húzódva, kávéházak ajtajában, ablakában állva, néha „bock”-al kezükben, figyelik e szomorú égi vadászatot. A gránátok sorjában robbannak odafent... Ezek a hibázó és az ürben szétpukkanó lövegek ezüstfehér felhőgömbök formájában továbblebegnek az égen... És mint pontozott, hosszú uszályok követik a hidegvérrel keringő gépeket. Fent, a csodálatosan tiszta, lassan már alkonyodó égen...

Egyidőben velünk Antwerpent súlyos támadás érte. Halljuk, hogy Alost nagyrésze már rom. A lapok a belga hadsereg diadalmas ellenállását harsogják. De az olasz követségről egy úr vállrándítva mondja: „Hogyan folynak a harcok? Mindegy... Cher ami, oly mindegy, hogy milyen intermezzókkal érnek ide a németek. Csak egy a biztos. Hogy ideérnek”.

Bülow-Schwante és Spaak külügyminiszter utolsó találkozása, félkilenckor reggel, drámai volt. Midőn az entrevue során a sápadt Bülow-Schwante át akarja adni a német jegyzéket, Spaak keserű gesztussal félbeszakítja és „Moi d'abord” felkiáltással előbb a saját deklarációját olvassa fel. Miután tiltakozott a Brüsszelt ért bombázás ellen, kijelentette, hogy Brüsszel nyílt város, csapatok nem tartózkodnak benne és nem is fognak átvonulni rajta. („Qu'aucune troupe ne

s'y trouve et qu'aucune troupe ne la traversera.'') Így szólt az ígéret...

Délután hét óra körül azonban, a Metropole mellett, nagy tömeget látok. Egy álcázott autó körül csoportosul s a barnászöldes, földszínű foltokkal tarkított katona-gépkocsiban két fiatal, fáradt mosolyú angol tiszt ül... Később a Boulevard Waterloo-n mámorosan üvöltő belga tömegek sorfala közt már szakadatlan sorokban vonultak az angol csapatok, hadi-teherkocsik, motorosok...

Este otthon a légiriadók alatt kikapcsolják a villanyt. Gyertyafénynél — a gyertyákat Mme. Le Bermouth adta kölcsön — hallgatjuk a dörgést, a sziréna üvöltéseit. A szakácsnő ilyenkor leszalad a pincébe. Mi ketten únjuk. Egymás mellett vagyunk, várunk...

Május 11. Szombat.

Hajnali négy óra körül megint iszonyú dörgésre ébredtünk (éjszaka vagy háromszor volt légiriadó). A magasan röpdülő német gépeket szakadatlanul lövik, de mint később kiderül, nem nagy eredménnyel.

A követségen a menekülni akaró magyarok útlevelért és segítségért szoronganak. Az egész városban német ejtőernyősöket hajszolnak. Mint mondják, a város körül,

főleg a Forêt de Soignes-ban, a Bois-ban stb. ereszkednek le civilruhások, sőt nők robbantanak, riadójeleket adnak le stb. Hogy ebből mennyi a valóság, nem tudom megállapítani. Benzineskannákat hajszolok, élelmiszert, konzerveket, kétszersültet, rizst, csokoládét veszünk és szállítunk haza. A pánik jelei mutatkoznak mindenütt. Lesujtó hírek kezdenek terjedni a Canal Albert vonalának áttöréséről. Arlonnál viszont a szennegál csapatok az összes német katonákat legyilkolták.

Autómra ijedt belgákat veszek fel útközben. Összefüggéstelenül beszélnek, mindenki menekülni akar, az ember szíve elszorul ennyi rémület láttára. Szakadatlanul szólnak a légiszirénák...

A pénteki és szombati nap civil halottairól szóló jelentésben, úgylátszik, a jemelle-i pályaudvar bombázása közben elpusztult harminc polgári személyt nem számították be. Egy löveg az Avenue Legrand körül, közel az olasz követséghez pusztított. A magyar kolónia orvosának, Győrfi doktornak házában pedig átfúrta az emeletet s a szegény doktor drága röntgenkészülékét teljesen összerombolta. III. Lipót mai proklamációja roppant nobilis s mentes minden gyalázkodástól. Ez az ember férfi. Azt hiszem, ha kell, szemérmes-szótlanul fel tudná áldozni magát népéért.

Tongres, Maestricht már a németek kezében van s jó forrásokból hallom, hogy a német hadsereg mindent legázolva, minden ellenállást elsöpörve közeledik felénk... Két belga ezred teljesen megsemmisült. Ezzel ellentétben az itteni lapok: „Les troupes résistant partout!”

Mme. H. D. ebéd után kétségbeesett arcú állít be hozzánk. S mialatt kint a légvédelmi ütegek dörögnek, feldúltan ül a szalónunkban. Elítéli a kormányt, amely garantálta Bülow-Schwantenak, hogy Brüsszelben nem fognak csapatok tartózkodni... Ezzel szemben — mondja — ma már az egész angol hadsereg Brüsszelbe özönlött. „C'est une infâmie. Ha én német vagyok, én is ostromolnám Brüsszelt. On va nous bombarder...” Arra az esetre, ha végveszélybe kerülnénk, meghív bennünket, menjünk ki berseel-i kastélyukba, Uccle mellett. „Már Liége alatt állnak” — hörgi és elrohan.

Délután a Place Madoule mellett másodszor is megnézem a Chaussée de Louvain-i pusztítást, most M.-t is elviszem, sőt szakácsnőnk is. Legalább saját szemével lát majd dolgokat és egyszer, mint becsületes iparosné, esetleg nagyanya: egy kis kecskemét-környéki falusi házba visszavonulva, mesélhet majd téli estéken régmúlt időkről, a belgiumi háborúról unokáinak...

A látvány szomorú... A város kellős kö-

zepén, a Boulevardtól pár lépésnyire vagyunk. Két magas, vékony ház szószerint kétfelé van borotválva; egyik fele leroskadt az útra és most rom s por. A megmaradt, odvasan ágaskodó részből, mintha e valaha emberi otthonnak a belei lógnának ki: itt egy dunyhát, ott egy konyhaasztalt, speiz-részletet látni . . . Körülötte, messze, az összes házakban minden ablak kihullott, pozdorjává tört. A halottakat már elvitték. A romhalmaz alatt, mint a tömegben mondják, még van belőlük.

M. szemében növekvő aggodalom; fél, hogy el kell válnunk. Elküldjem Franciaországon át? Amióta a Párizs felé menő vonatokat lövik, ellene vagyok a dolognak.

A rendőrség ma őrizetbe vette házunk kapuját. Itt is egy német lakót fogtak le. Most azokat keresik, akik „hozzá szoktak járni”. Komoran néznek mindenkire, aki belép a kapun. A házmesterné hiszterikusan futkos a ház előtt.

Egész nap folyt az angol expedíciós hadsereg özönlése.

A Boulevard Anspachon beszélgetek egy magas, szeplős Tommyval, — kurta-pipa van szájában és holtfáradt. Reggel öt óta motorbiciklijén ül, délután hatkor érkezett Brüsszel határába. Legtöbbikük Mons-on át vagy Courtrai-n keresztül jött.

A tenger melletti francia departementekből Flandrián át vezetett az út.

S amerre csak megyek, az utcákon, boulevardokon végig, a tömeg egyetlen mámoros spaliért alkot. Brüsszel üvölt. Orgonaesővel, cigaretta- és csokoládé-záporral fogadják őket. A Tommyk nevetve, civilesen, boros- és likőrös-üvegekkel hadonászva integetnek vissza.

Egy-egy leszálló angol katonát vagy kifáradt, porfehér motorost nagy embergyűrű vesz körül, szorongatják kezüket, tapogatják, csókolják. És közben gúnyolják Hitlert, akivel „most már elbánunk...” Könnyebb kaliberű ágyúkat, gépfegyveres páncélos kocsikat és élelmiszerszállító teherkocsikat, rengeteget látni. Tankot csak egy-kettőt. Általában az a benyomásom, mintha az angol hadvezetőség a háborús ütőképességnél többet törődne a katonák egyéni kényelmével.

Vadidegen emberek belénkkarolnak és beszélni kezdenek, sokszor meglehetősen értelmetlenül. Idegbeteg, rémült nők csöngetnek be lakásunkba. Férjeik, fiaik már elmentek, elnyelte őket a feketén, őrjöngve kavargó ciklon, a háború, mely tölcséreivel kilenc hónap után, most a fejünk fölé ért...

Este még gyorsan elmegyünk M.-el Ryelandtékhez, az Avenue Brugmans-ra. Az utca kihalt. Angol járőrök cirkálnak. Az

autónak minduntalan meg kell állnia a légi-riadók miatt. De Danielék kedves, zöldkapus házába belépve, érezzük: itt az oly ritka belga elit lakik...

Mióta utoljára együtt voltunk, a brugesi Saint Sang körmenet óta — öt nap alatt — egy világ változott meg. Az egész család együtt ül. Daniel már őrnagyi uniformisában. M.-mel, titokban a szegény asszonyt figyeljük...

Ott van Jean Favère is, a Green-rajongó kedves, fiatal hölgy mélyen katolikus férje — ugyancsak egyenruhában. Mme. Ryelandt fivére, Etienne de La Vallée-Poussin detto. Mindhárman, legjobb barátok, hajnalban együtt indulnak... A nagypapa és a nagymama is velük ülnek; bibliai kép, ahogy ezen az utolsó estén az utolsó vacsorát fogyasztják, M. alig bírja visszatartani könnyeit. Tiszta és mélységesen keresztény lelkület, kiváló emberi magatartás s a legmagasabb szellemiség gyűlt itt utoljára most össze, miközben kint dörögnek a légvédelmi ütegek, szirénák zúgnak s a sok gyermek — köztük Dominique s a kis tizenkétéves Chantal — titkolt szomorúsággal, valami ösztönös keresztény fegyelemmel csüngnek tekintetükkel apjukon... Az anya most várja hatodik gyermekét. Áldott állapota mellett is hőiesen uralkodik a reggeli elválás gondolatán. Férjét nézi, mosolyogni próbál.

Ők még reménykednek abban, hogy a német rohamot meg lehet állítani. Daniel azt mondja: mától kezdve katona, már csak kötelességére és hazájára gondolhat. Én már néhány órája tudom, hogy a gőzhengerként rohanó német hadosztályok Liége előtt állnak. De hallgatunk.

Amikor elmegyünk, M. hangja remeg, elfordul, zsebkendőjét húzza. Nehéz méltóan írni erről a családról s arról az egész körről, mely hozzájuk tartozik. Mintegy ellentétképpen, eszembe jut az a telefonbeszélgetés, amelynek tegnap este tanuja voltam. X. követ telefonált valakinek, s a tegnap óta ráncszakadt tenger szenvedés közepette ez a szomorú figura arról makogott méltatlankodva, hogy a mai napon nem tudott — golfozni. Alaposan megmondtam véleményemet az elhülyült, tüntető cinizmus e fokáról. Szenvadni természetesen — Ryelandték fognak, mint mindig az életben. És nem X. úr.

A Place de Brouckère-en, az angol hadvezetőség szállásán ma először tűnt fel két francia tiszt: vékonyak, energikusak, kicsik és olyan arcuk van, mint Weigandnak. A brüsszeli polgárok az angoloknál is frenetikusabban ünneplik őket. „Miért nem látunk franciákat?!“ — hallom minduntalan és mindenfelől. — „Ou sont les gars?“

A kávéházakat, vendéglőket este hétkor már bezárják. E. H.-ék suttyó hangon

megkérnek bennünket, ha rosszra fordul a helyzet, vegyük magunkhoz régi ezüstjeiket, nálunk biztonságban lesznek. Hazafias dac és kis rémület van a szegény hölgy szemében. Egyébként is — mindenütt érezni ezt a kimondhatatlan rettegést a németektől... Ezerkilencszáztizennégyes emlékeket idéznek, egy hölgy a Liége melletti kivégzésekről mesél, amelyeket ő mint kisleány, állítólag saját szemével végignézett.

Amikor gyertyafénynél vetkőzni kezdünk, megint detonációkat hallunk, a sziréna üvöltöni kezd... Mária szakácsnő — nem tudom, hányadszor — lerohan az óvóhelyre; egyedül maradunk. Újabb kellemes éjszaka kezdődik...

Május 12. Pünkösdvásárnap.

A menekülők szívettépő özönlése...

Reggel félőtkor azzal keltenek fel bennünket, hogy egy teljesen kimerült család, a szó szoros értelmében, leroskadtt kapunk előtt.

Ugyanekkor megint légiriadó volt. A szerencsétleneket becipelték a kapu alá. Házikabátban szaladunk le, ott ülnek kimerülve, rongyosan, reszkető kezekkel, cók-mókjukra dőlve; hét összegyötört ember, három gyerek. Felszaladunk, konyakot, kalácsot hozunk nekik. Az öreg nagypapa síró

hangon, szakadozott mondatokban beszél, az egyik asszony apatikusan maga elé mered, a gyerekek rémülten pislognak, mintha mindenki üldözné őket, egy másik asszony sír, amikor arról van szó, hogy egész nap és éjjel hogyan gyalogoltak. Huy-ból jöttek, Liége mellől, nyolcvan kilométernél többet tettek meg gyalog. Házat, állatot, mindent ott kellett hagyni, csak a legszükségesebbet hozták magukkal. Miközben kattognak a légvédelmi ágyúk, kinézek a kapun. Borzalmas menetben jönnek, jönnek Boisfort-on át, a mi Avenuenkőn, a nyomorult menekülők. Nem törődnek légiriadóval, apatikusan vándorognak tovább... Ezek életem legszomorúbb képei lesznek, mélyen bevésődnek emlékezetembe. Az emberi szenvedés határtalan.

Ahol tudunk, segíteni próbálunk rajtuk. Kenyeret, meleg italt, csokoládét kérnek. Néha olyan sokan zsúfolódnak kocsimba, hogy a kisgyerekeknek hátul kell kuporogniuk, a kocsi peremén (ahová máskor az autótérképeket dobáljuk). Szavaikból a szomorúság és szenvedés tengere árad. Mindent elhagytak, útközben időnként bombatámadás alatt vándorogtak, nem tudják, hova mennek, se pénzük, se élelmük. Liége, Tirlemont városokból, ismeretlen nevű falvakból, meg Limbourg tartományból jönnek.

A Gare du Midi körül tízezrek tömege

feketéllik, ezek vonaton szeretnének Franciaország felé menekülni. Szívszorító jelene-
tek. Vonat alig megy s ha megy, a repülők
gépfegyverezik őket a mons-i vonalon, hi-
szen ezen a vonalon csapatokat is szállí-
tanak.

Mi magunk, két nap óta, többször be- és
kicsomagoltunk; már mulatunk rajta. Egy
órákor új telefon A.-tól, hogy a nuncius-
sal és az olasz nagykövettel való meg-
beszélés után Spaak is kijelentette: örülne,
ha a követségek közül néhányan nem kö-
vetnék a kormányt Ostendébe, amennyi-
ben az menekülni kénytelen. Ha itt ma-
radna, protezsálhatja a lakosságot és köz-
vetíthet az esetleg benyomuló német had-
seregnél. Egyelőre annyi biztos, hogy az
olasz nagykövetség, a nuncius, a svédek, az
amerikaiak és mi maradunk. Megint kipak-
kolás...

Az egyetem előtt lesujtó menettel talál-
kozom: egy beteg, paralitikus gyereket bi-
ciklire kötözve tolt egy szerencsétlen emberi
kupac, valami hat ember. Kis kutyájuk —
csupa csont és bőr — spárgán a biciklihez
kötözve vonszolta magát utánuk. Csak az
anya volt nyugodt. A szenvedéstől mintegy
hősiessé acélozódott hangon válaszol kérdé-
seimre. Eddig hatvan kilométert mentek így;
éjjel egy árokban aludtak pár órát. Amikor
legalább a bicikli mellett tipegő két kisebb

gyereket akartam a város másik felére átfuvarozni, végtelen hálával megköszönte, és nemet intett... Nem volt hajlandó elszakadni tőlük. S a borzalmas menet megint továbbindult...

Sokan feladták a reményt, hogy a Gare du Midi-ről messzibbre jussanak; gyalog akartak tovább menni, csak tovább... E pillanatban százezrek vánszorognak Belgium útjain Nyugat felé.

Május 13. Pünkösdhétfő.

A három nap előtt hajnalban megindult iszonyatos erejű támadásról, a németeknek e — csak valami apokaliptikus hatalomhoz hasonlítható — mindent elsöprő, összezúzó, legázoló rohamáról most elég autentikus részletek jutottak tudomásunkra.

Belgium határain, illetve a Canal Albert védelmi vonalán, már éjjél után jelezték az egyes divízió-parancsnokok, hogy gyanús hírek érkeztek s a csapatokat vezénylő tisztek készüljenek el az „alerte générale”-ra. Az általános riadó hajnali háromkor be is következett. A katonaság azonban valahogyan mégsem hitt a komoly veszélyben. Gondolták, megint gyakorlatról van szó, vagy csak bizonytalan hírek keringenek s túlzott óvatosságból rendelték el a készltsé-

get, mint már annyiszor kilenc hónap óta... Tüneményes, csillagos éjszaka volt. Keleten átlátszó, sápadt sávokban hajnal derengett.

A Maestrichthez közeli határsávban, négy óra után, a világosodó hajnal egyszerre csak „mintha hirtelen újra elsötétült volna”. Félelmetes, idegeket őrjítő zúgás közben német bombavetőik százai egymásután zuhannak alá a belga vonalak fölé, mindent lebombázva. „Mintha az ég sötét darabokban egymásután a fejünkre szakadt volna” — jelentették azok a szemtanúk, akik valahogyan kimenekültek a pokolból. A német nehéztüzérség ugyanakkor messziről gránátüzeggel árasztotta el a terepet. A következő percekben pedig mintha mozgó házak százai jelentek volna meg, megindultak a tankok.

Ez sem volt elég. A belga védővonal mögé ejtőernyőkön leugró német vadászcsapatok hátbakapják a belga csapatokat... Nem lehetett kibírni, nem lehetett tartani.

A belgák a támadás perceiben az Albert-csatorna összes hídjait felrobbantották. Két híd azonban épen maradt. A két legfontosabb: a kesseli és a vroenhove-i. Az utóbbi elpusztításának parancsát végrehajtó belga tisztet — úgy értesülünk — éppen a kritikus percben bombázták le, meghalt. Árulásról is beszélnek.

A németek tovább özönlenek. Kis gumi-

csónakokon százával jöttek át a különböző vízvonalakon. A belga csapatok mögé leszálló és hátulról rohamozó ejtőernyős századok közül sokan rövid golyószórókkal dolgoztak. Némelyikük kifogástalan franciasággal kiáltja a belgák felé: „Rendez-vous, soldats belges!” A belgák e diabolikus zűrzavarban teljesen elvesztették a fejüket.

Egyébként most itt is óráról-órára nő a pánik.

Miközben a légiriadók szakadatlanul folynak, a menekülők vonulása Brüsszelen át — el Franciaország vagy az északi partvidékek felé — mind szánalmasabb, szívfacsaróbb arányokat ölt.

Autók ezrei, fulladásig telten, rohannak át városunkon, belőlük zilált, karikás, álmatlan és megdöbbent arcok merednek ki felé. Luxuskocsik tetejére kötelekkel matracok, paplanok, edények erősítve. Hogy legyen min aludniok, legyen miből enniök, ha valahol megállnak. Négyülékes autóban sokszor nyolc-tíz ember szorong. S mellettük az úttesten a szegény, nyomorult tömeg hömpölyög.

Halálra fáradt gyalogos tízezreknek vándorszorgása ez. Átvonulásuk közben most mint a nyomorúság árvize, egész Brüsszelt elöntik. Anyák hátukra kötözött batyukban cipelik gyermeküket, csapzott hajuk lelóg arcukra. Nem bírják már a menetelést, leül-

nek a kövezetre, de azután valami ismeretlen erőtől ostorozva, megint tovább vonszolják magukat. A biciklikre egész hegyeket erősítettek rá azokból a megható cókókókból, amelyek sokszor minden vagyonukat jelentik. Egy-egy ilyen biciklit gyakran öt-hat ember — az egész kis család — támogat minden oldalról, nehogy felboruljon, s minduntalan látom, hogy nagy, lógónyelvű, szomorú kutyák hátára kis kosarak vannak erősítve; ezekben ide-oda imbolyogva, egy-egy kis gyerek kuporog, rémülten pislogva... Az agg, erőtlen emberek csetlése-botlása talán még szörnyűbb. Bibliai képmlékek, Isten-csapások jutnak eszembe... Igen, a németek félelmetesen közelednek.

Tegnap Tirlemont, ma már Namur, Wawrestb. vidékeinek szerencsétlenjei áradnak tovább. „Az angolok mindenütt visszavonulnak... mindent ki kell üríteni, mindenki menekül...” — kiáltják. „Útközben lőttek bennünket...”

Ahol csak lehet, segíteni próbálunk; az összes jeleneteket, amelyeket átéltem, lehetetlen visszaadni. Közben a fejük — és a mi fejünk — felett a német repülőrajok óránként keringeni kezdenek. A szirénák üvöltenek; a jeleket összetévesztik, az emberek nem ismerik már ki magukat.

A belga légvédelmi rendszer egyébként elég tökéletlen. Ma már az angol mozgó

D. C. A.-k is működésbe léptek mindenütt. Az eget figyeljük, tele van robbanó srappellekkel. Szombat óta ezek a visszahulló szilánkok okoznak kárt és sebesülést. Bombázás nincs. De mindenki minden pillanatban várja, hiszen az angol hadsereg Spaak ígérete ellenére teljesen megszállta a várost. Mi lesz, ha a német motorizált divíziók át tudják törni az új Meuse-vonalat, a Dyle-állást, ahová a szövetségesek visszavonultak? Akkor jön Brüsszel.

Az angolok mintha teljesen átvették volna az uralmat a város felett. A forgalmat a boulevardokon, útkereszteződéseknel már a Tommyk irányítják. Fa-arcok. Időnkint a föld felé döfnek hüvelyujjukkal s naivul nevetnek hozzá; ez azt jelenti: „végzünk Hitlerrel...” A brüsszeli leányok ilyenkor boldogan visítanak.

Egész nap készenlétben voltunk a követségen, a magyar állampolgárok ostromolnak. Én is útleveleket intéztem. Hajas Maritta rengeteget és emberszeretettel dolgozik. Zsidó tömeg rohamoz bennünket, sokan magyar kokárdát tűznek ki. Igen, a németek közelednek... A lapok tagadják körömszaktáig, de millió ember ösztöne mást mond.

A.-val délelőtt a francia nagykövetségre, azután a konzulátusra hajtunk. Ezrek és ezrek a kapuk előtt. Brutális rohamok. De senkit be nem eresztenek.

Mindenki francia vizumért könyörög; siralmas, ijedt tömeg, siralmas jelenetek. Szuronyos francia a kapu előtt. A. átveri magát a tömegben. Magyar menekültekből álló vonatot akarunk összeállítani, kollektív vizumot kérünk a franciáktól. A konzulátus kapujában megjelenik egy ember és rekedten ordítja az ostromló tömeg felé: a belgák, luxemburgiak útlevelel és vizum nélkül, egyszerű carte d'identité-val is átléphetik a francia határt! Egy aszszony sovány karja kinyúlik a tömegből, papírokat lobogtat és síró-rikácsoló hangon kiáltoz valamit a kapu felé, amely a megváltást, a szabadulást, a „nyugati kaput” jelenti most... De a két szuronyos alpesi vadász mozdulatlanul, mereven néz maga elé...

Délután félhét óra után német „ejtőernyősök” elfogását láttuk az Avenue de la Toison d'Or-on. A Capitol-mozi előtt ezrek és ezrek állnak, a kapu körül rendőrkordon; hirtelen rabszállító autók érkeznek. Érdeklődésemre az izgatott tömegből néhányan azt felelik, hogy ezekre a háztetőkre szálltak itt a civilruhás ejtőernyősök, „akiket a szél a város fölé sodort”. Később egy rendőr megcáfolja ezt a mesét. Quasi hivatalosan közli, hogy a Brüsszel környékén leereszkedett ejtőernyősök — köztük nők is — ebben a házban adtak titkos találkozót egymásnak; most őket

keresik. Nem tudom megállapítani, mi igaz mindebből, lehet, hogy csak kémgyanús egyénekről van szó. E pillanatban katonák és rendőrök nyomulnak be a házba; a tömeg vérszomjasan ordít. Háromnegyedőrai várakozás után egy fiatal, alacsony, civilruhás németet hoznak ki megbilincselve.

„Ha tényleg ejtőernyős, milyen hős”, gondolom. Az ezernyi ember hisztérikusan kiabálva már nyomni kezdi a kordont, mely a rabszállító-kocsit a ház kapuja előtt körül fogja és „à mort!” kiáltással azonnali kivégzést követel. A rendőrök alig tudnak ellenállni a roppant nyomásnak, az utolsó percben még gyorsan belökik a szerencsétlent a rabszállítóba.

A tömeg most vállára emeli azt a katonát, aki elfogta a németet; ünnepli. Ugyanez a jelenet később, egy félóra múlva újra megismétlődik. Most egyszerre három foglyot löknek ki a kapualjból, csak az egyik arcát látom, egy fiatal, körülbelül, tizenhét-tizennyolcéves, hamvasan szép, szőke leányét. Kezein bilincs. Újabb roham, egy lobogós hajú, magas belga fiatalember szinte esztét vesztve ordítja mellettem: „A mort! Il les faut tuer!” Valami mintha összeszorítaná a szívemet; látom, hogy botokkal átnyúlnak a már összepréselt kordonon, verik őket... A következő percben nem látok semmit, elsodortak. Később a

Porte de Namur-nél — mindez most már súlyos pszichózis — egy az utcán menő ember után vetik magukat az emberek; verik, rúgják s azt rikácsolják, hogy „ejtő-ernyős”... A szerencsétlen féltérdre bukik, a tömeg szinte gyönyörűséggel veti rá magát. Elfordulok...

Az izgatott belgák egész nap, a város minden részén, vad hajsztát folytatnak; akinek idegen kiejtése van, már kém- vagy ejtő-ernyős-gyanús. Hallom, hogy olyanokat is agyonvertek, akikről később kiderült, hogy ártatlanok voltak.

A Bournonville-céghez megyek, van egy régebbi rendelésem. Autója üzlete előtt áll, minden becsomagolható érték, ezüsthalmi stb. rápakkolva... Menekül Franciaországba. Tegnap Alost-on át jött vissza Brüsszelbe. Feleségével együtt rángatódzó arccal, rekedten mesélik, hányszor kellett kiugraniok kocsijukból, repülők gépfegyverezték az utakat, a mellettük vonuló csapatokat. „Mint a kutyáknak, úgy kellett minduntalan az árokba ugrani. Hasra!” — ordítja s az ég felé tárja két karját. A nagyobb utak a bombáktól már össze-vissza vannak lyukasztva, sokhelyütt járhatatlanok. Hajnalban ők is menekülnek Belgiumból. „C'est fini...” — mondja.

Május 14. Kedd.

Este nyolc felé az Avenue Brugmans-ra hajtok, Ryelandt-ékhoz. M. már előbb ment oda, s most nagyon féltem. Egy-egy út a városban kiszámíthatatlan és veszélyes. Amikor közeledem a házhoz, megszólal a légvédelmi ágyú, egészen közélről.

Stoppolok, kiugrom. Pokoli kattogás, a srapnellek szinte fejünk felett robbannak. Két német gépet látok, szemtelenül közel vannak. Beállok egy ház kapujába. Egy rémült öreg hölgy kidugja a fejét, aztán kinyitja a belső kaput és beljebb tessékel.

Öreg, marcona, egyenestartású és szomorú öregúr ül egy régi-régi bútorokkal tele-tömött lakásban. Rádió van előtte. Bemutatkozunk: egykori belga generális, a világháborút végigharcolta.

„Nem menekülök” — mondja csendesen. Forgatja gépiesen a rádiót, közben kinéz a hátsó kertbe.

„Most milyen szépek a virágaim. Éppen most...” — Aztán felmordul: „Igaz, hogy Namur előtt állnak? Dehát mit csinálnak az angolok?!” Vigasztalom, ő azonban csak mereven néz maga elé. Azt hiszem, ez az öreg tábornok most, ezekben a napokban: végleg elszakadt attól az élettől, mely nála már úgyis az alkonyba hajolt...

És azután a Ryelandt-, illetőleg de La

Vallée-Poussin-családtól búcsúzunk... Az egész árván visszamaradt kis család (nagyapa, nagymama, a de La Vallée-Poussin szülők, a négy gyerek, Susanne, aki most várja hatodik gyermekét, a nevelőnő, egy kuzen, aki kocsijukat vezeti), valamennyien reggel indulnak Ostendébe, s onnan, ha menekülni kell tovább, Franciaország felé.

Mindenüket itthagyják. Ulünk együtt szomorúan. Mi lesz belőlük? Most kis kutyájukat simogatják. Már hívták az állatorvost, aki ki fogja végezni, nem akarják élve hátrahagyni... A kis Joseph harcba távozott apjáról beszél és elmereng... Mi lesz belőlük?

Május 15. Szerda.

H. D.-ék berseel-i villaszerű, modern kastélyában ebéd; azért jöttünk, hogy megbeszéljük, amennyiben a város ostrom alá kerül, idehozom M.-t. Virágok, tengerzöld pázsit és messzi-messzi kilátás a tavaszi, brabanti tájra.

Most két német gépet üldöznek, s mi a gyönyörű lugashoz támaszkodva nézzük a színjátékot. Lövések reszkettetik meg az azúrkék, májusi levegőt. H. D. táskái becsomagolva. Barátja, a délafrikai követ, autó nélkül Brüsszelben rekedt, most autót keres, hogy menekülhessen. H. D. nem tudja: me-

neküljön, ne meneküljön . . . Szomorú részleteket tudok meg egy követségi úrtól, aki ma érkezett északról. A tenger és Franciaország felé vezető úton tízezer és tízezer menekülő autó zsúfolódik előre; félóránként mozdul száz métert, azután megint áll . . . újra továbblökődik az egész szomorú karaván, újra áll, és így tovább. A csapatok káromkodva vonulnak mellettük. A teherkocsik és a nehéz motorosok egyszerűen elsöprik az elakadt autókat; a menekülőket az árokba szorítják, a kocsikat fellökik, gyerekek sírnak, anyák élelemért könyörögnek. Néha egy-egy angol Tommy kekszes-dobozt hajít közéjük. Nincs benzin, nincs élelem, ugyanakkor a gyalogos menekülők százezrei, nyomorukkal belefolyanak az általános kavardásba. Egy taxis ma reggel hétezer frankot kért valakitől a Brüsszel—ostendei útszakaszért; ez körülbelül ezerötszáz pengő s az út odáig csak százhusz kilométer . . .

És városunkban a bomlás jelei szaporodnak . . . Reggel a szakácsnő jelenti, hogy a gáz megszűnt. A villanyszolgáltatás akadózva működik, az autobuszok mind eltűntek, azok is, amelyeket nem vittek el csapat-szállítási célokból. Az üzletek egész sora lehúzta redőnyét, tejet nem kapni, kenyér helyett kekszet veszünk. Az utcákon, főleg az áruházak körül, mind több és több gyanús alakot lehet látni.

A királyi palota s a fontosabb középületek tek drótsövényekkel elbarrikádózva, bizonyos útvonalakon csak hosszú és szigorú igazoltatás után engedik át kocsimat. A menekülés infernális arányokat ölt. Itt hömpölyög át Brüsszel utcáin most a nyomorúság, a szenvedés, a kétségbeesés minden árnyalata. Az emberek hisztérikusan szidják egymást, az idegek feletti uralom kezd végére jutni.

S az emberek arcán egészen új vonásokat fedezek fel. Mint az előhívóban, a fénykép fürdetésénél, a háború és a kétségbeesés ez óráiban, meglepő jellemek bukkannak napvilágra... Morózus, rideg, kellemetlennek tűnő embereket az áldozatkészség odaadó és megható izzásában látok viszont. Ladyk, nagyvilági dámák pedig rikácsoló, önző cselédekké alakulnak. A templomok zsúfolva, az emberek most sokat imádkoznak.

Liège, Namur német kézen... A németek több oldalról közelednek felénk. A liège-i vár egy részében a belga védősereg még hősiezen tartja magát. Az angolok Brüsszel védelmére készülnek. A hidakat aláaknázzák, a város körül védőárkokat ásnak... A lakosság pánikja rohamosan nő.

Az egyik utcán egész sereg szomorú, tehetetlen apácát látok s nem e világból való tájékozatlanságot egyikük tiszta arcán. Nem tudnak továbbjutni Etterbeekbe. Csomagjai-

kat, amelyeket meneküléskor magukkal kapkodtak, már leejtették a földre; kimondhatatlan fáradtak voltak... Mialatt kérdezősködöm náluk, odarohan egy apró, férfias kinézésű, kurtára nyírt hajú asszony. Felemeli öklét és visszataszító hangon üvölti: „Nincs Isten, hiába hazudnak nekünk, nincs Isten. Hol az Isten? Most miért nem mutatja magát?” Azután elkezd hahotázni.

Az apácák szelíden lesütik szemeiket, hallgatnak... Felpakkolom őket a kocsira s vigyázva elindulok velük Etterbeek felé, ahol az anyaházuk van. Mintha egy csomó riadt és ártatlan galamb szállt volna körém, úgy ellepik kocsimat...

Megérkezés Etterbeekbe. A zárda kapujából naiv és ügyetlen hálálkodások közt becipelnek a főnöknőhöz, akit Mère Alfonsine-nek neveznek. Itt van a „megmentőnk” — csipogják... A főnöknő — erélyes arcú, okos nő — a maga részéről felajánlja kórházukat. „Amennyiben valami bajunk történne ezekben a napokban.” Azután a zárda kápolnájába megyünk ketten. Ima közben a szirénák megint üvölteni kezdenek.

Visszafelé háromtagú családot szállítok Brüsszelbe. A férfi — egyenruhában volt, de már idős ember lehetett — utolsónak száll ki, exaltáltan vigyázz-ba vágja magát, szalutál s elcsukló hangon kiáltja: „Vive la

Belgique!" Látom, könnyei folynak arcán. Veszi kis családját és eltűnik...

A francia-belga határon, Sedan—Montmédy—Longwy vonalban úgylátszik döntő csata folyik. A hollandiai hadsereg megadta magát, Vilma királynő elmenekült.

Ma Paulucci olasz nagykövet kérésére többen — köztük A. is — interveniáltak a külügyminisztériumban az angol megszálló sereg ténykedései miatt. Az angolok egész nap lázasan erősítik a város keleti és déli részét; sáncokat emelnek stb. Ez Brüsszel „nyílt város jellegének” újabb megsértése. A külügyben hűvösen, elutasítóan fogadták A.-ékat. Egyébként a hatóságok és minisztériumok nagyrésze ma eltűnt... A német-barát egyéneket, Leon Degrelle-t s a flamand nacionalistákat is elhurcolták. Bilincsbe verve, súlyos bántalmazások között szállították őket Franciaországba. Ma megint több száz embert tartóztattak le.

Pierlot miniszterelnök délután negyedhétkor beszédet mondott. „Az ellenség rohamai erősek... De mi ellenállunk... Az ellenség kíméletlenül bombázza a városokat. Anverst, Namurt, Louvaint, Alos-t, Tirlemont-t stb. A liége-i erőd még hőiesen ellenáll. És — mondotta az archaikus mondást idézve — *Heure viendra, qui tout paiera.*”

Este balkonunk egyik sarkából figyeljük, amint házunk előtt s az út másik oldalán is

angol csapatok vonulnak föl. A csillagos ég alatt tompa, lassú, nyugodt angol vezényszavak hallatszanak... Azután rajvonalba fejlődnek és hosszú láncban körülvesszik a Bois szemközt lévő részét. Az erdőt kutatják át. Menetelésük s az ágak ropogása még sokáig hallatszik az éjszakában...

Utcánkból a legtöbb lakó már elmenekült.

Éjjel egy órakor előbb tompa, később erősödő ágyútűz hallatszik.

Nehéztűzéség; azonnal meg lehetett ismerni. A csillagfényes éjben most úgy tűnik, mintha nőne, erősödne, mintha felénk közeledne ez a fenyegető, iszonyatos dörgés.

Május 16. Csütörtök.

A kormány elmenekült.

A németek félköralakban közelednek. Gembloux elpusztult. Hír szerint Louvainben (25 km innen) elkeseredett utcai harc dúl.

Az angol parancsnok — a május 10-én Bülow-Schwanténak tett ünnepélyes belga ígéretnek mintegy végső megszegéseként — tűzéségi övezettel veszi körül városunkat. Lakosságban vad pánikhangulat. Roubinine szovjetkövetet egy járőr letartóztatta. Hogy miért, nem tudni. Tény az, hogy Micara pá-

pai nuncius (!) közbenjárására délre nagynehezen kiszabadult...

A belga ifjak mind eltűntek. Egész Belgium tizenhat és harmincöt év közti férfifiatalságának (a nem katonaköteleseknek is) Roulersben kell jelentkeznie. Onnan továbbszállítják őket Franciaországba. Nehogy „kényszermunkára vigyék” őket — így szól a hivatalos magyarázat... Szenvedő, éhező, rongyosan gyalogló vagy bicikliző diák-falkák csatlakoznak a menekülő százezrekhez...

A kormány tagjainak eltávozása titokban történt. Midőn a nuncius ma délután fel akarta keresni Spaak külügyminisztert, a minisztérium épülete kísértetiesen üres volt. Csupán egy csendőrzárort talált. Távozását nem közölte a külképviseltekkel.

Egész nap hallgatjuk a közeledő ágyúdörgést. Aki még tud, menekül. Nincs autó, nincs benzin. Követségünkön most már valamennyien útleveleket állítunk ki.

Délután futótűzként terjedt el a hír, hogy Brüsszelt bombázni fogják. A Boulevard de Waterloo-n s a Cambre mellett már a visszavonuló angol csapatok menetelnek. A nuncius Meulenbroeck polgármesterrel egész délután az angol főparancsnokot keresi, hogy követeljék — a diplomáciai kar még ittmaradt tagjai nevében is — az ellenállás-

ról való lemondást. De az angol parancsnok eltűnt, nem lehetett megtalálni.

A légvédelmi szirénák már nem működnek. Vagy ha néha megszólalnak, rendetlenül és értelmetlenül adják le a jeleket... És a szárazföldi ágyútűz — Louvain, Wawres-i irányból — állandóan erősödik.

Estefelé hazahajtok, hogy M. Berseelbe költözéséről intézkedjek. Nem akar elválni, mellettem marad.

Menekülők rémült, zilált tömegei az utcákon. Már Brüsszel környékéről valók... Este 8-kor kapjuk a hírt, hogy a németek Joly-Bois-nál vannak.

Az ágyútűz vörös fényei Louvain felé bevilágítják az éjszakai látóhatárt; szakadatlan dörgés közben vetkőzünk, mintha az egész éjjeli égbolt remegne.

Május 17. Péntek.

Hajnalig nem húnytuk le szemünket. Pillanatra sem hagyott ki az ágyútűz. Lauzun herceg életrajzát olvastam. De szakácsnőnket bizony már csillapítani kellett...

Korán reggel A. értesít, hogy az angol parancsnok, úgylátszik, mégis lemondott a város védelméről. Ekkor egymásután óriási detonációkat hallok. Később megtudom: az

angolok a hidakat s körülöttük egész házrészeket robbantottak fel, olyan sietséggel, hogy a lakók közül többen elpusztultak. S hogy a vízi utat járhatatlanná tegyék, a kanális bárkáit, hajóit roncsokként elsüllyesztették.

Síró fiatal asszony, kinek előrehaladott áldott állapota szembetűnő volt, ott áll elhagyatottan a Chaussée d'Ixelles sarkán. Megállok. Férje — nem tudja, hol — a csapatokkal harcol, családja elmenekült. Egyedül, pénz és élelem nélkül maradt, nem tudott menekülni állapota miatt. Kis táskát tart kezében. Felveszem, szülőotthont keresünk. Legalább egy óra hosszat ide-oda hajtunk. Rendőrök eltűntek; a rendőrségi szolgálatot végző angol katonák szintén. Gyanús, apacs-sapkás alakok ólálkodnak mindenfelé.

A fiatal asszony azt mondja, hogy a város különböző részein egész reggel raboltak. A Bon Marché áruház előtt két idősebb korú, karszalagos, polgári ruhás őrt látok, meg lehetőszen bizonytalan, beijedt arckifejezéssel. Más és más irányokból, elszórtan, puska- lövéseket hallani. Angol sebesültszállító-kocsik kanyarognak el mellettünk.

A Tommyk egymásra dőlnek bekötött fejükkel, rosszkedvűek, némák, — néha egy-egy angol katonai motoros vadul száguld

tovább, azután megint csak az északnyugat felé hátráló angol expedíciós sereg oszlopait látni.

Fáradtan menetelnek Brüsszel utcáin át, Tournai, Mons vagy Flandria felé, a gand-i országútra. Ma egy hete — micsoda más bevonulás volt ez... A nemrégén még ujjongó brüsszeli polgárok hová tűntek? Borostás állú francia katonák egy teherautón. Komor, elkeseredett arcok. A sarkokon izgatottan vitatkozó civilek időnkint fel-felpillantanak s apatikusan néznek a menekülő szövetségesekre. Minden felbomlóban. Az állapotos asszony az ágyúdőrejekre néha össze-összerezzen. Végre elhelyezem egy „Maternité”-ben, a régi Beguinage mellett Sovány kezét búcsúra nyújtja, sír.

Dél felé már semmilyen irányból nem hallok ágyúzást.

Aztán egy angol osztaggal robogó „camion” az Abbaye de la Cambre mellett hirtelen fékez, megáll. A katonák kiugranak, leemelnek egy beteg farkaskutyát; nagy gyöngédséggel szinte kézről-kézre adják. Egy üzletből vizet hoznak; itatják, vizes zsebkendővel borogatják, megható szeretettel veszik körül. Utána sietve beugranak a kocsiba és vágatnak tovább. El Brüsszelből...

Este 8 órakor.

Délután félhárom órakor híreket kapunk, hogy a német csapatok bevonulása minden pillanatban várható. Az utcákon sápadt embereket látok, akik szinte futva igyekeznek valahova. Nemsokára rá az egész város üres, kihalt, mint egy temető.

A több mint egy hete fölöttünk ragyogó, oly világoskék és tiszta égbolt: öt óra felé lassan átváltozik, elszürkül. Az ég beborul; aztán mintha ónszínű lepedék vonna be mindent. Hat óra után lemegyek házuk elé.

Valaki a lezárt üvegajtó mögül rémülten gesztikulál, integet: jöjjenek vissza. A hosszú, széles Avenue des Nations-n egyetlen lélek sincs...

Hirtelen, az út végén, Beisfort felé, egy lovas bukkan fel. Utána még egy, azután megint egy. Előremegyek, hogy jobban láthassam. Megnézem órámat: pontosan negyedhét...

A komor látóhatár alatt lassú ügetésben jönnek, remek tartásban; előrehajolva kicsit, fürkésző arccal, átvetett karabéllyal. Füst és korom az arcuk, a ruhájuk... A Halál mellettük lovagol.

Az ólomszürke ég alatt ólomnehéz csend nehezedik a világra — csak a tompa lódobogás hallatszik.

Május 19.

A királyi palotán horogkeresztes zászlót lenget a májusi szél. A Grande Place-on, az évszázados, gótikus városházán szintén.

Két nap óta özönlenek a német csapatok Brüsszelen keresztül. Az emberek elhűlve nézik az erőnek, a fegyelemnek, a katonai nagyságnak ezt a grandiózus felvonulását. Száz és száz különböző formában, mintha maga Mars hadisten dübörögne itt végig...

Audenarde-i vagy talán Alost-i irányból egész éjjel az ágyúdörgést hallgatjuk. Nem messze Brüsszeltől nagy csata folyik. S az ágyúdörgés hajnal felé mind halkabb lett... A németek, úgylátszik, mind messzebbre jutnak.

Szegény L. még reménykedik... A fenségesen szép májusi éjszakában kihajoltunk a balkonon, belefigyeltünk a csillagos ég alá. Hallgattuk a távolodó csatát. Szeme vad francia tűzben égve fürkészett északnyugat felé... talán az angolok ellentámadást kezdtek, talán újra közelednek Brüsszel felé, talán visszafoglalják...

De csak a Bois fái zúgtak s a csillagok ragyogtak. A nagy törvények működtek; kis emberi lények kívánságai mellékesek. Ezerkilencszáztizennyolcban, valahol egy német leány figyelhetett és szenvedhetett ugyanígy, mint ma L....

A nálunk, Belgiumban elért nagy sikerek (a Dyle-vonal áttörése, Louvain, majd a mi városunk elfoglalása) mellett a német divíziók Sedánnál áttörték a Maginot-vonal meghosszabbítását. Átkeltek a Meuse-ön és a hihetetlen megtörtént: nyomulnak befelé Franciaországba.

Május 21.

Az antwerpeni eszt konzul, akit éppen a támadáskor nevezték ki első követségi titkárnak és egyidejűleg ügyvivőnek Brüsszelbe, multkor a feleségével nálunk volt. Május tizedikén, a támadás kezdetén jött autón Párizsból. Útközben többször bombázták. Szomorú jeleneteknek volt tanuja. Az országúton, egy kb. négyszáz lépésnyire előtte haladó, angol katonákkal telt teherkocsit német repülőbomba szemeláttára talált el, az egész égni kezdett, a benne levő szerencsétlen katonákkal együtt. „Amikor kocsimmal a lángoló camion mellé értem, olyan rettenetes hőség áramlott felém, hogy messze kikerültem, mert úgy éreztem, az én kocsim is elolvad. Belülről ordítás hallatszott. Ugyanennek a bombának részei egy civilekkel zsúfolt magánautót is elértek. Mind meghaltak. Rohantam tovább és hálát adtam Istennek szerencsémért.”

„Le pays est en danger” — ezzel a vészkiáltással kezdte Reynaud mai beszédét. Beismerte a sedáni áttörést és a németeknek a Mosel francia részén való átkelését. Game-lint elkergették, Weygand-t hazarendelték Szíriából, hogy átvegye a főparancsnokságot. Végzetes hibák történhettek a francia hadvezetésben, de főképp az államvezetésben. (A második folyamánya az elsőnek.) Azt hiszem, a francia nép régi nagyságának illúziójában él; szegényeket Brauchitsék most felébresztik.

Május 22.

Ülök a Place de Brouckère-en, egy terraszon. Őslényekhez hasonló óriás, lomha, szürke katonai teherkocsik közt pléh-zengésű gépzene, megafonon keresztül német marsnótákat harsog. Fiatal német repülőaltisztek, szép dekorációkkal mellükön, nevetve sétálnak. Valaki németül sört kér.

Felállok; bemegyek egy üzletbe. Néhány halk, finoman melankólikus francia lemezt hozatok. Felhangzik egy dal; mintha a provence-i szél a sötét, déli ciprusok közt sutogna szomorúan. Az öreg, sovány tulajdonos figyel, ahogyan válogatok. Rámnéz hosszan. Szemében utánozhatatlan kifejezés. „Ezek most már elfogynak...” — mondja lassan.

Május 23.

Este tíz után senkinek sem szabad lakását elhagynia. Mi, külön engedély alapján, kivételek vagyunk. Az autókat elrekvirálják, hadiszürkére festik és a németek most amerikai kocsikon, Packardokon, nagy Buickeken és Fordokon száguldanak. A. és én ki-tűztük kocsinkra a magyar zászlót.

A német megszálló hadsereg korrektséggel és emberséggel viselkedik a belga lakossággal. Megköveteli a rendet, ez a katonai közigazgatás, — de respektálja egy nemzet szerencsétlenségét. A lakosság hangulata, úgylátszik, lassan megfordul, különösen a szegényebbek körében. Mottó: „A zsidók évekig csak rágalmazták őket előttünk”.

A város falai tele katonai falragaszokkal. Fegyvereket be kell szolgáltatni. A főbb tereken és utcákon hangszóróval felszerelt német katonai gépkocsikról német tisztek kifogástalan francia és flamand nyelven beszédeket intéznek a néphez, amelyekben hangsúlyozzák, hogy nincsenek ellenséges érzéssel Belgium iránt. Mindenki nyugodjék meg és térjen vissza munkájához. A megszálló hadsereg készpénzzel fizet (egy márka: tíz frank).

A Place de Brouckère-n, a Boulevardokon stb. a kávéházak, bisztrók napfényes terraszai zsúfolva német katonákkal... Nagy

csoportokba verődve ülnek a belga polgárok szomszédságában, gyönyörűséggel eszik a nyugati guteszeket, falatoznak nagy húsokat, süteményeket, isszák a kitűnő brazíliai kávé. Az üzleteket megint kinyitották. Majdnem minden német katona kezében hatalmas csomag. A katonák vásárolnak és vásárolnak. A cigarettát százával veszik s kicsit tájékozatlanul válogatnak a finom divatholmik közt; feleségeiknek kávé, selyemharisnyát és sok más holmit vesznek, mindezeket a magánküldeményeket naponta egyszer katonai tehergépkocsik pontosan szállítják Németország felé.

Látjuk az angolok péntek délelőtti rombolásait, a Flandriába vezető hidakat mindenütt felrobbantották. Egy egész utcarész elpusztult. A brüsszeli lakosság dühöng. Az angol parancsnok rossz pszichológus volt; hiszen stratégiai hatásuk majdnem nulla. A hidakat a német utászok órák alatt bámulatosan szolid kisegítő pontonokkal pótolták s azonnal üldözőbe vették a szövetséges csapatokat. Egyhetes angol vendégeink — kivonulásuk előtt — a fellelhető benzinkészletekbe cukrot szórtak s az egész brüsszeli telefonközpontot szétrombolták... A legtöbb áru azonban — Isten tudja, hogyan — megint előbújt, megint kapható, csak ki tudja, meddig? A „Stock” fogy, utánpótlás ezután már nem lesz.

A Nation Belge ismét megjelent — angol-gyűlölet és német-hódolat. Német katonák ingyen osztogatják a járókelőknek négyoldalas kis front-ujságjukat, a „West-front”-ot s a napfényes brüsszeli utcákat és tereket ellepi a sok kitűnően felszerelt, jóarcú, előzékenyen viselkedő fiatal katona.

A., Meykadeh iráni ügyvivő, Bonelli olasz katonai attaché és felesége ma nálunk teán.

Bonelli a katonai helyzetet magyarázta, a nagy flandriai csatát. A németek, akik Abeville-nál elérik a csatornát, más vonalakon közelednek Calais felé is. A stukák zúgására a gyarmati színes csapatok gyakran eldobják a fegyvert. Most rancsolják a körülzárt, több mint egymilliós angol-francia-belga hadsereget. Saint-Pol-t elérték. (Itt volt egy felejtethetlen vacsoránk augusztusban M.-mel, egy régi, csendes auberge-ben...)

Ostendét, Dunkerque-et, Calais-t és Boulogne-t a német bombázó repülők szakadatlanul támadják.

Május 25.

Naponta a Plazába megyek, a német katonai parancsnoksághoz, hivatalos ügyeket intézni.

Itt székelnek, Sieglin tábornok vezetésével. A diplomaták szolgálatára elsősorban

Freiherr v. Edelsheim áll. Szolgálatkészek, korrektek, urak.

A szálloda halljában régi kémfilmekbe illő tablók. Elegáns esőköpenyegben katonai küldöncök robognak ki-be, egyik asztalnál vagy hat tiszt katonai térkép fölé hajol s visszafojtott hangon tanácskozik; csinos német titkárnők szállnak ki a liftből; azután jön Meykadeh (ünnepélyesen), akit bemutatok a tolmácsnak, mert nem tud németül... Egy másik asztalnál monoklis vezérkari tiszt feketézik és fogadja két küldönc jelentését, stb. Nagy a fegyelem, ugyanakkor a feljebbvalók emberiesen, szinte udvariasan bánnak katonáikkal.

Május 26.

Tegnap este Marcelle-éknél vagyunk. Az öreg Mme. B. visszavonult lefeküdni, mi hárman még tovább hallgatjuk a rádiót... Hirtelen fülsiketítő, rettenetes detonációt hallunk.

Kirohanunk a balkonra s — mint mostanában sokszor — a gyönyörű, csillagos éjszakában repülőgéptámadásnak vagyunk tanui.

Az angol bombavetőők zúgását (pontosan a fejünk felett) a német légharítók kattogása szakítja meg. Egy angol gép szárnya ezüstösen csillog. Most meszebről, másféle,

valószínűleg üldöző német vadászgépek surrogását halljuk, mely folyton erősödik. Hirtelen — mindhárman látjuk — tűzpirosan lángoló rövid, széles csík zuhan lefelé, — úgy tetszett, mintha közvetlenül házunk mögé esne. Lelőttek egy gépet! — kiáltja Marcelle.

E pillanatban, megint förtelmes, az előbbinél is erősebb detonáció rázkódtatja meg az egész házat. M.-t betuszkolom a balkonról, Marcelle pedig beszalad a szobába. Két felrántott ajtón keresztül látjuk, hogy az ágyából kiugrasztott hetvenhároméves, beteges Mme. B. nagyokat sikolt és reszkető kézzel, ügyetlenül és zavartan valami kötött alsóruhafélét cibál magára, nehogy lent a pincében megfázzék.

Megyünk az óvóhelyre. Mindenki lent van; csupa feldúlt arc. Csodálkoznak, hogy egyszer mi is megjelenünk M.-el. Azután újabb fülszagató detonáció, ez is olyan, mintha a fejünkre esett volna egy többszáz kilós bomba vagy egy bombákkal megrakodott repülőgép, amelyet lelőttek...

Közel hozzánk, a boisfort-i Maison Haute-szállodát (ahol az egyik német tiszti parancsnokság volt bekvártélyozva) akarták elpusztítani az angolok. Ma elmegyünk megnézni. Látjuk, hogy csak száz méterrel tévedett a Royal Air Force... Bemászom az óriási tölcsérbe. Köröskörül a bomba, mely embere-

ket akart szétroncsolni, az ártatlan fák egész sorát szakította szét. Csunya látvány. Fel-
szakított kövezet. A másik találat arrébb, az úttesthez közel esett, a harmadikat — ez kétszáz méterrel tévedett — nem is néztük meg. Az angol repülő később — sneidig volt — egész alacsonyról gépfegyverezte a szállót, az összes nyomokat látjuk; mintha szitává akarták volna lőni a homlokzatot. Rémült emberek. Köröskörül az ablaküvegek mind kihulltak. Egy ősz, öreg belga férfi: „Remekül célzott az angol. Majdnem eltalálta, bár éjszaka volt. Quel courage! . . .” — De aztán mintha a saját szavaitól megijedt volna, gyorsan eltűnik.

Vajjon ki adta a jelt, hogy éppen ebben a házban tartózkodik a parancsnokság?

Kémek munkájáról, titkos leadásokról beszél mindenki. Hazaviszünk néhányat a bombarepeszdarabokból. Az egyiket a szálló falából operálom ki.

Május 29.

A belga hadsereg, III. Lipót király parancsára, Bruges és Thourout közt tegnap letette a fegyvert. Konsternáció. A brüsszeliek döbbent arckifejezéssel, egymáshoz hajolva tárgyalnak . . .

Vannak, akik hangosan gyalázzák a királyt, gyávának és árulónak nevezik. De vannak, akik hősnek és mártírnak tartják. A vélemények megoszlanak, az emberek szidják és gyűlölködve méregetik egymást; szimatolják, ki melyik párthoz tartozik. Szerencsétlen, letiport, mély sebekből vérző, lelkiileg is szétszakadt Belgium... Igen, a tragédia most vált teljessé. A ghibbellinek és guelfek örök gyűlöletét látom az arcokon.

De aki szegénnyel csak beszéltem: legtöbbike helyesli királyának tettét. Egy aszszony könnyezve említi; félmillió fiatal belga férfi életét adta vissza nekik, vállalta a megáláztatást, vállalta a „gyáva” és „áruló” bélyeget.

Nevetséges. Ha nyugatra repül (mint kormányának tagjai, Pierlot-val élükön, akik szinte erőszakkal akarták magukkal vinni), nagyobb hős lett volna? Könnyű Franciaországból, vagy Londonból ellenállást hirdetni. Ő utolsó percig csapatainál maradt. A vasmarok bezárult körülöttük. Mialatt a szövetségesek Dixmude-on át a tenger felé igyekeztek: a belga hadosztályok segítség, élelmiszer és tankok nélkül, szinte testükkal fogták föl az Ypern—Houthem—Thourout—Thielt vonalon a továbbbáboló német molochot... Thieltnél tízezrek pusztultak, az egész ifjúságot lemészárolták volna, a király — ki méltó volt e címre —

volt olyan hős, hogy helyben maradjon s magát a megmentett belga ifjúságért áldozatul adja át. A világ egyik fele most a legmocskosabb vádakkal illeti. Jó jel arra, hogy egy igazi jellem nyugodt lelkiismerettel aludhasson.

Június 4.

Hadifoglyok özönlése az utcákon. Alig őrzik őket. Néha egész csapatok önállóan, német katonai kíséret nélkül menetelnek. Helyzetük rejtelmes; senki nem ismeri ki magát... Némelyiküket egyszerűen hazabocsátják. Legtöbbjük azonban gyűjtőhelyekre, táborokba, kaszárnyákba kerül. Fáradtak, piszkosak, az éhség mély karmainak nyoma lesoványodott arcukon. Megrázó jelenetek. Anyák, feleségek rohannak hozzájuk, hozzátartozóik után érdeklődnek. Apatikusan visszaneznek, aztán állukat rándítják szomorúan; nemet intenek... Viszontlátásoknak is voltam tanuja, ezek olyan meghatóak, hogy a nézők között néhány férfi is elsírta magát. A pokolból jöttek.

Az utcákon mindenki hadifogoly-listákat olvas; egy frank ötvenért kaphatók a *Prisonniers de guerre Belges*'' (flamand alcím: *Belgische Krijgsgevangen Lyst*) című új és új, meglehetősen megbízhatatlan kiadványok.

Az emberek örültekként vetik rá magukat. Amelyik hozzátartozó benne van, az még él...

Június 5.

Waterlo-on át Nivelles-be.

Nivelles egész belső része elpusztult. A híres Ste. Gertrude katedrálisnak mintha a belei lógnának ki a kapun, a világhírű ereklyetartónak vége, a törmelékek mindent elborítanak, romhalmaz és temető. Halálfejes táblák a még fel nem robbant bombák helyeit jelzik.

Egy asszony a leányával ide-oda bolyong az összeroskadt házak közt. Megszólítjuk őket, eleinte értelmetlen feleletet adnak. A francia csapatok Nivelles-be való vonulása után, amikor bombázni kezdték a várost, négyszer menekültek egyik házból a másikba, — mind a négy összeroskadt. Mintha csak őrzőangyaluk egymásután figyelmeztette volna őket: mindig pár perccel a pusztulás előtt hagyták el óvóhelyeiket. A többiek ott pusztultak.

A háború kitörésének napján az idős hölgy rohant a bankba, kivette pénzét, amelyet elhalt férje nyugdíjából spórolt össze. Szekrénybe rejtette, fehérneműje közé. Amikor kifutott az utcára, hogy egy közeli

cukrász pincéjében óvóhelyet keressen leányával, visszanéz s még látja, ahogyan a háza összeomlik. Pénze, amelyet már nem tudott magához venni, elégett. Ismerősei elpusztultak. A német katonák enni adnak nekik...

Miközben tragédiájukat hallgatom, a „St. Jean et St. Nicolas” templom derékban kettétört tornyát nézem... Az egyik — valaha háznak nevezett — romkupac alól piszkos, fekete macska sompolyog elő... Nesztelen átkúszik a törmelékhegyek alatt, eltűnik a templom-rom egy nyílásán.

A leány utánanéz s furcsa hangon, elfordított fejjel mondja: „Hullákat keres, j'en suis sûre...”

Magányos apáca halad át a letarolt utcán... A kis magyar H. B. Vilma jut hirtelen eszembe; itt Belgiumban működött szociális téren, szerette ezt a kedves országot, a szentül elhalt „Maggy” és más szentek nyomait kutatta s mielőtt hazatért, nagy balsejtelem gyötörte. Igen, megint az Apokalypsis lovasai száguldtak végig a „Németalföldön”. S mint annyiszor a történelemben, ennek az országnak siralmi, fájdalmas antifónái vezetik be mindig az emberiség nagyheti tragédia-korszakait, passióját...

Június 6.

Déjenuer A.-nál, sokan vannak, köztük Paulucci olasz nagykövet és Monseigneur Micara, a nuncius is.

Della Portáné szomorúan meséli nekünk belga barátnőjének tragédiáját, aki négy kis gyermekével menekült Franciaország felé.

Az utat bombázzák. Mind kiugranak a kocsiból; a hölgy közben egy repesztől könnyebben megsebesül, de nem tud felkelni, ott hever a földön. Közben a vadul menekülők áradata elsodorja a négy kis gyermeket... Azóta sem tud róluk senki semmit.

Ebéd után Pauluccit sokáig faggatom: belép-e Olaszország a háborúba? Csak annyit tud — feleli —, hogy ami az olaszok magatartását illeti, Hitler és Mussolini között minden mozdulatra, a legapróbb részletekig, megállapodás jött létre. „Nous vaincrons” — fejezi be. (Nous: Németország és Olaszország...) Ruspoli erre az ebédre biciklin jött el. Ma már minden liter benzinért közelharc folyik.

A nagy német támadás — a Somme vonalán s az Aisne-n megindult. Franciaország csatája megkezdődött...

Június 7.

A német csapatoktól Franciaországban bekerített és most nyomorúságos falkákban hazatérő menekültek nagyrésze elkeseredetten szidja a franciákat. Alig kaptak enni, a belga király kapitulációja óta pedig „északi boche”-oknak, árulóknak nevezték őket. Gyakran még a közönséges vizet is meg kellett fizetniök. Igyanak a Canal Albertből! — ezt kiáltották a szomszásoknak... Hogy az igazságot megállapítsam, vagy nyolc esetben magam szólítottam meg és beszéltem erről a kérdésről a szegény, lerongyolódott menekültekkel, akik most végtelen tömegekben áradnak visszafelé. A nyolc család között kettő olyan akadt, amelyet aránylag szeretettel fogadtak odaát. Három esetben (köztük egy hattagú család) megerősítették előttem a hihetetlen tényt, hogy a nyomorultakkal még a vizet is drágán megfizették az északfrancia parasztok. („Ces salauds! J'ai dû payer deux francs pour un verre d'eau...”)

Ha menteni nem is lehet, magyarázni talán igen... Francia Flandria, az északi megyék lakossága — amelynél egyébként is összehasonlíthatatlanul rokonszenvesebb részeket ismerek a „doulce France”-ban... — egyszerűen pánikba esett. Amikor a belga száz-
ezrek megérkeztek, féligmeddig már ők ma-

guk is menekülő állapotban voltak. A tragikus hírektől megzavarodtak, a vasgyűrű pedig percenként keményebbre zárult. S kegyetlenségük előbújt... (De közülük, érzem, volt bizonyára olyan is, aki más körülmények közt talán életét tudja adni azért, hogy felebarátjának egy pohár vizet nyújthasson.)

A másik oldalon, mintegy ellentétként, a németek szívvel és tisztességesen viselkednek. Mindent elkövetnek, hogy a belga lakosság rokonszenvét megnyerjék. Magasrangú tisztekről tudok, akik kiszállnak autójukból, hogy szegény menekült gyerekeknek adhassák át helyüket. „Oh les Allemands — mondják itt sokan —, Ils ont bien changé, depuis la derniere guerre...”

Június 8.

A németek ügyelnek arra, hogy hódító hadjáratuk többé-kevésbé valóban „hódítás” legyen. Ha lehet így mondani: vertikális irányban nyomulnak előre. A régi horizontális, földrajzi terjeszkedésnél hovatovább szinte fontosabbnak tartják ezt az új irányt: lefelé hatolni, egészen az alsó rétegek bizalmába. És hirdetik: mi a tömeget segítjük fel a napfényre. Megszabadítjuk a

plutokráciák uralma alól, megváltoztatjuk Európa arculatát . . . Pszichológiával dolgoznak.

Június 9.

Brüsszel város átadásáról a következő tényeket tudtuk meg.

Május 17-én, pénteken d. u. 5 óra körül a Hotel de Villeben egy környékbeli paraszt jelent meg, aki kijelentette, hogy a város alá érkezett német csapatok felszólították, adja át Brüsszel város polgármesterének üzenetüket.

Kis papírdarab volt a küldöncnél, melyre német nyelven arra kérték Brüsszel polgármesterét, jelenjék meg tolmács kíséretében a város területének határán. Van den Meulenbroeck polgármester eleinte nem volt hajlandó a követelésnek eleget tenni. Azután a városházára kérette Félipe Ximenes de Sandovalt, a spanyol ügyvívőt. Hosszabb töprengés után úgy határoztak, hogy a spanyol követségnek a városban visszamaradt attaséit: Pedro Sorela y del Coral és de Villalobar márkít egy brüsszeli, városházi notabilitás kíséretében, M. Delhayével, elküldik a megjelölt helyre. Előbb a papírdarabra írt üzenet valódiságáról akartak meggyőződni.

A kis delegáció elindult. A város határán

megjelölt helyen senkit nem talált. Folytatták útjukat, de Woluwe St. Etienne mellett riasztó sortűz fogadta őket. Erre rögtön leállították a kocsit.

Két altiszt vezetésével német katonák jelentek meg, azután körülvették a kocsit s miután meggyőződtek, hogy a kocsin diplomatajelzés van, eleget tettek Delhaye úr kívánságának, aki arra kérte az altiszteket, vezesse őket a parancsnokhoz.

Ebben a percben valahol megint gépfegyverrel tüzeltek és a delegáció egy kis mellékutcába menekült, ahol a falhoz lapult. Miután a tűz megszűnt, nemsokára megjelent a parancsnok: Major Weiss. (Feldpost No. 29.601 A.) A delegáció kijelentette előtte, hogy a polgármester nem tudott megjelenni. Őket azért küldte el, hogy a város átadásáról szóló üzenet valódiságáról meggyőződést szerezhessen.

Weiss őrnagy közölte az urakkal, hogy rövid időn belül látni kívánja Brüsszel főpolgármesterét, ellenkező esetben támadni fogják a várost. Hosszas tárgyalás után mégis megegyeztek abban, hogy egy térképen megjelölt úton, a brüsszeli temető közelében, meg fog történni a találkozás Meulenbroeck polgármesterrel. A delegáció visszatért.

Végre, este $\frac{3}{4}$ nyolckor Weiss őrnagy vezetésével hét német tiszt találkozott Van den Meulenbroeck-el. A polgármester kijelen-

tette: Brüsszelnek a kanális keleti oldalán lévő rész békés átadását garantálja, azon szövetséges csapatok nem tartózkodnak. A hidakat azonban az angolok ma felrobbantották s lehetséges, hogy a túlsó parton még szövetséges csapatok tartózkodnak. Egyébként a maga részéről átadja a német hadseregnek a várost, egyúttal kijelenti, hogy a rendőrséget is lefegyverezték, valamint, hogy felszólította a város lakosságát: szolgáltatassa be a nála lévő fegyvereket.

Jegyzőkönyvet vettek fel az eseményről és ezzel — Brüsszel átadása megtörtént.

Ez háromnegyed nyolckor történt. De már a hivatalos átadás előtt, hét órakor; a saját szememmel láttam a német páncélos csapatok grandiózus és végtelen hosszú vonulását a rue Royaleon keresztül, tehát a város közepén.

Még előbb, negyedhétkor pedig az első, Brüsszelbe érkező lovasjárőrt, mint azt 17-én fel is jegyeztem. Ezt a hat lovast kocsimmal akkor nyomon követtem. Az Avenue Louise végéig ügettek, ott hirtelen visszafordultak s lassan megint kilovagoltak az üres, kihalt városból.

M., aki egész idő alatt az ablakban állt és engem várt, meséli, hogy amikor a járőr visszalovagolva megint házuk alá ért, az egyik katona mosolyogva felintett neki s így kiáltott németül: „Warum so

streng? Lächeln Sie doch ein wenig!" Azt hiszem, ez volt az egyetlen nyitott ablak, amely mögül lenézett valaki rájuk; az emberek mind bezárkóztak, eltűntek. A még át nem adott, ismeretlen városba behatoló lovas járőr nagy bátorságról adott tanúságot. Hiszen még azt sem tudhatták, hova húzódtak vissza az angolok.

Június 10.

Mussolini a Palazzo Venezia előtt bejelentette a fascista tömegeknek, hogy Olaszország hadat üzent Franciaországnak és Angliának. Délután hatkor.

A Boulevardokon a német tiszték, katonák „Heil Duce”-köszöntéssel üdvözöltek minket, illetve kocsimat, melyen a magyar zászlót úgylátszik összetévesztették az olaszsal.

Mme Le Bermouthnál M.-el együtt hallgatjuk este 9-kor a rádiót. Tehát az élet-halál küzdelmét vívó Franciaországnak most Olaszország is hadat üzent. Ezalatt a németek 50 km-nyire állnak Párizstól és minden ellenállást letörve gázolnak tovább az ország szíve felé.

És a legellentétesebb érzések kereszttüzében hallgatom Reynaud utolsó szavait: „La France ne peut pas mourir...” Igen, a ten-

gely pártján állunk. De a politika külön dolog... Ugyanakkor az egyéniségünk, az ízlésünk elszakíthatatlanul, az érzések s az emlékek száz és száz fonalával szereti a „doulce France”-t... Nem azt, amely az utolsó húsz év politikai Franciaországát jelenti, a Benes és Titulescu dépandance-okkal. Nem a Stavisky—Mandel Mme Thabouis-féle mély, szomorú rothadást. De azt a másikat, a másik, örök Franciaországot... Hogy mi az? Akinek ezt meg kell magyarázni, az nem is érdemli meg, hogy szóba álljunk vele.

Június 12.

A párizsi kormány Toursba menekült. A németek átlépték már a Szajnáat. Északnyugaton Vernon és Evreux-vonalban nyomulnak dél felé, északon Pontoise alatt állnak s az Oise-on áthatolva Senlisnél. Compiègne, ahol a császárságot 1918-ban olyan megalázó fegyverszünetre kényszerítették (Weygand is ott volt...), szintén az övéké, természetesen. Jobbra Párizstól elérték a Marne-t; Meauxnál vannak. Klasszikus körülkerítés.

Rouent nagy harcok után vették be. Emlékek. Dinkóval, Madeleinnel, Raymonddal Rouenban... Hány ilyen emléken gázol át

most a történelem! A gigászi harcok színhe-
lyeiből, az egyes városok neveiből, melye-
ket a hadijelentések hoznak, majdnem vala-
mennyiből egy felejthetetlen, egy már el-
süllyedt világ harangoz mégegyszer felém...

Június 13.

Brandt báró és Stille (mindketten titkárok a német nagykövetségen) ebédeltek nálunk. Stille nagy csokor rózsát hozott M.-nek és mind ő, mind Brandt, tele vannak „Siegesgefühl“-el. Holnapra tervezett, roppant érdekesnek ígérkező közös útunk az észak-franciaországi harctérre (Dunkerque, Abville) elmarad, miután Stillét ma hirtelen viaszürgönyözték s a belgrádi német követ-ségre helyezték. (Felesége Meissner minisz-ter leánya s házasságuknál a tanu maga Hitler volt.) Brandt is, Stille is hátborzongató részleteket mesélnek dunkerque-i, calais-i, stb. élményeikről. A romokról, hullákról, kí-sértetiesen üres, leégett városokról, az em-berek tengernyi szenvedéséről.

Délután Szasával és feleségével a német katonai moziban (e célra a Marivault ren-dezték be, ahol az itteni háború kitörése előtt utoljára még Michèle Morgant néztük). Izgalmas részletek a belga, hollandiai és

francia harcokról. Ezekben a híradókban a halottakat is lefilmezték. Körülöttünk a mozi-ban német katonák százai ülnek, sokaknak felkötött karja, bepólyázott feje, lába van. Most itt pihennek Brüsszelben s filmen végignézik mégegyszer az egészet. Aztán egy érzelmes darabot adnak Zarah Leander-al. Mikor a villany kigyúl, a kemény, irgalmatlan harcok résztvevőinek, a marcona katonáknak szemében könnyek csillognak... Hát sokféle és ellentétes arca van az életnek, annyi igaz.

Estefelé a boulevardon egy német sebesült transport előtt megállunk s cigarettát osztogatok közöttük. Szótlanul elfogadták, szótlanul és rögtön szívni kezdték. Az egyiknek arca súlyos kötésben volt, csak az orra s a szemei pislogtak ki belőle, de azért ülve tudták szállítani a camionban.

Német részről jelentik, hogy csapataik már látják a párizsi Sacré-Coeur-templom messziről fehérülő kupoláit...

Június 13.

Bogaerde de Terbrugge, aki most szabadult ki német fogságból, nálunk ebédelt és bár fanatikus angol-francia pártinak ismertük, most keserűen támadja a szövetségeseket.

A 28-iki belga kapitulációig ő is a fland-

riai harctéren, a visszavonuló, majd körülzárt belga csapatoknál volt beosztva (vezérkarnál). Se muníciójuk, se élelmiszerük nem volt. A német repülők szünet nélkül bombázták őket. Bogaerde, mint szemtanu, ugyanazt állítja, amit annyi más — ugyancsak résztvevőtől — hallunk, tudniillik, hogy az egész idő alatt nem láttak angol repülőgépet, a belga nagyvezérkar hiába könyörgött segítségért. A királynak tökéletesen igaza volt, amikor kapitulált. A németek mindent legázoltak.

Igen, a németek harca az angol és francia hadsereggel: a professzionisták harca volt az amatőrökkel.

Bogaerde báró kis csalafintasággal hagyta ott a fogolytábort, itt Brüsszelben azonban elintézte már ügyét a német hatóságokkal. Most felszólították, hogy vegye át Heeswijk-i birtokának vezetését. Gazdálkodjon és termeljen. Nála is az a helyzet, mint annyi tízezer más, a fogságból most kiszabadult belga katonánál. A feleség elmenekült Franciaországba, a férj, akit a kapituláció után kiengedtek, egyedül maradt itthon.

Június 14.

A német hadsereg bevonult Párizsba.

Június 15.

Tegnap reggel 9 óra óta a német csapatok szakadatlanul özönlenek Párizsba, amelynek eleste, megrendítette az egész világot. Madame Th. és családja zokogva fogadtak bennünket s a máskülönben vallásos, öreg dáma Istent tette felelőssé, amiért megengedte, hogy ez a nap bekövetkezzék... Az emberek megzavarodnak. Miközben egy világ, mely életük formája és kifejezése volt, most tragikus robajlással végkép összeomlik, kétségbeesésükben el-eleresztik az utolsó fix pontot, az egyetlent a történelem s az emberi élet változó és szomorú forrágában.

Versailles fölött, a Napkirály kastélyán, a német hadizászló lobog. Az Étoileon, az Arc de Triomphe alatt német katonák díszőrsége áll, ugyanígy Napoleon sírja mellett az Invalides-ban. A Place de la Concordeon horogkeresztes zászlót lenget a szél.

S a francia kormány Tours-ból már továbbmenekült Bordeauxba.

Hát igen. Money does not win wars...

Június 16.

Életemnek — az ember sohsem tudja mi jön még ezután — talán legszomorúbb benyomásait a mai napon kaptam. Szasenká-

val és feleségével reggel tíz óra után elindultunk Flandriába, az Északi tenger felé. Miután az ő Opelja kevesebbet fogyaszt új, amerikai kocsinknál, azzal indultunk.

Az Alostig vezető úton a menekülők által elhagyott autók, szétlőtt és árokba fordult angol és belga tankok között haladunk. Alostban már szétbombázott házsorok szörnyű nyomorúsága fogadott; a felrobbantott hidak helyett mindenütt a német hadsereg által vert kisegítő-pontonokon keltünk át.

Az alosti nagy vasúti hidat abban a pillanatban bombázták szét, amikor egy katonavonat teljes hosszában rajta volt. A vasúti kocsik a szétrombolt és kettévált hídról most belelőgnak a kanálisba. M. egész elsápadt, amikor az ördögi képet megpillantottuk. Ezt is lefényképeztük... A mellékanálisból egy ló hullája még kilátszik. Bűz, romlás és romok. S a magas vasúti híd roncsairól a vízbe lelógó vasúti kocsik körül a víz most csendesesen folyik, csendesesen, szeliden... Az élet megy tovább; örök törvények hajtják, szomorú kérdéseinkkel nem törődve.

Az úton tovább, Quatrecht-ben, egy kolostort ért az ágyúzás, az utána következő, Melle nevű községben egész csomó ház szinte földig van leborotválva. Az egyikből a szobafal még áll. S a falakon két csodálatosképen megmaradt elsőszentáldozásbeli

emlékkép himbálódzik most a szélben... Olyanok, amilyeneket mindnyájan kaptunk, valamikor...

Nem messze, egy épségben maradt ház előtt nagy táblát állítottak föl az út szélére a következő flamand felírással: „Halott gyerekestet iránt ebben a házban lehet érdeklődni“. A szülők, akiknek gyerekük elveszett, egymásután mennek be a házba. S a kertben elásott ismeretlen halott gyermekről pontos leírást adnak és fényképet mutatnak. Goyához méltó kép.

Gand sértetlen. Néhány napja bombázták angol repülők a raktárakat és benzintartályokat. Útunk egyébként folytonos kerülővel folytatódik, miután a nagy országutat, amelyen annyiszor mentünk a tenger felé M.-el, számtalan helyen szétlőtték és járhatatlanná tették.

A flandriai visszavonulás egyik borzalmas nyoma: Balgerhoeke község. Rombadólt házak között és feketévé égett fák fölött az összelőtt templomtorony szinte ketté van szelve. Az oltár helyén törmelékhegy, amely a szétlőtt mennyezetből hullott alá. De a kapubejárat fölött a tympanon s rajta a páduai Szent Antal a kis Jézussal sértetlenül néz le ránk. Rémült belga gyerekek egy fekete birétumos belga pap köré csoportosulva nézik itt a pusztulást...

Június 17.

Szeptemberi naplóban írtam egy Gand-melletti ködös, hosszú alléról, ahol M.-el kettesben piknikeztünk; amelynek magánya, sejtelmes, békés hangulata emlékünkből maradt. Tegnap útunkon megláttuk, visszaemlékeztünk és megálltunk... Mellette frissen ázott német katona sírja domborodik, a keresztre ráerősítették acélsisakját. Közel megyünk; elolvassuk a felírást: Gefreiter Otto Reinsch...

Fejünk felett e pillanatban három német bombavető repülőgép zúg tovább nyugat felé. Beülünk a kocsiba, lassan továbbhajtunk...

Az országutak szélén több német katona-sírt látni, a ködből néha előbújó napfény meg-megcsillog a fakesztre rátett acélsisakokon. Bruges előtt megállítjuk a kocsit, elővesszük a szendvicseket és ebédelünk. Az úttól jobbra és balra az árkok szélein a németektől üldözött menekülő angol csapatok számtalan nyoma. Angol konzervdobozok, dohánydobozok, elégett angol tehérkocsik, amelyeket úgylátszik ők maguk pusztítottak el.

A Porte Ste. Croix alatt azután behajtunk Brugesbe. A szomorú napoknak egy nagy ajándéka van, hogy Gand, de főleg Bruges épségben maradt. A Grande Place-on, a híres

Panier d'Or terrasán csomó elegáns német tiszt ül; isznak.

Megtaláljuk régi szeptemberi kocsisunkat, aki még a boldog, álommal teli őszi napokon M.-el a városban körülvitt. Áthajtunk a tüneményes Place du Bourg-on. Az évszázados műremekek — egy-egy ház — kapujában német katonák állnak, a kapuk fölött felírások, olyanok mint: Feldkommandantur... Eltrappol a kocsink a St. Sang-kápolna előtt. Micsoda mult. És Bruges olyan sok vihart, annyi háborút, megszállást és szenvedést látott már...

A Quai de Rosaire-en végighajtunk, az öreg egyfogatúban szorongva. M. magyarázza Szasáéknak Bruges szépségeit. A Groot-House-nál leszállunk egy percre, a távolban német katonák csizmadobogását hallani s egy öreg, ősz pap breviáriummal kezében jön a Quain és sietve bemegy egy házba. Azután csend van megint; harangoznak és a hattyúk ott suhannak tovább a sötét, évszázados házak alatt.

Keressük Daniel édesapját, hogy valami hírt halljunk a családról, amely erősen szívünkhöz nőtt.

A rue Neuveben, ahonnan Bruges utolsó boldog ünnepén, a St. Sang processziót végignéztük, a régi patriciusház kapujából egy idős, őszhajú „duenna” jön ki zörgő kulcscsomóval derekán. Rögtön felismert

minket. Suttogó hangon megadja a felvilágosításokat. Egy másik térre hajtunk. Itt végre megtaláljuk a nagyapát, számtalan gyerek körében... Sokat megtudunk; Susanne négy gyermekével hetekig tartó menekülésük és odysseák után most ért vissza Franciaországból, Danielről azonban nincs hír, nyoma veszett. Az öreg úr két apácaleánya — az egyik trappista apáca — a német invázió elől szintén Franciaországba menekült. Róluk sincs hír. Egyébként Daniel három fivére közül kettő szintén a francia hadsereggel harcol. Az egyik nagynéni, aki Monsban élt a város bombázása alatt, szobaleányával együtt elpusztult.

Később megkeresem a Kármelt. P. Jerome szintén eltűnt... A kolostor üres. Egy mécses ég az oltár előtt, a teljesen kihalt, szomorú templomban. A homályból, mintha rámnéznének. De csak régi szobor: Keresztes Szent János, a szenvedés tanítója...

Délután négy óra körül tovább indulunk Ostende felé.

A május 10-iki háború kitörése után a gőzhengerként előrenyomuló német hadsereg elől menekülő belga lakosság nagy része — főleg a jobbmódúak — errefelé menekült. Itt, illetőleg az Ostendetől La Panneig terjedő részen akarták bevárni az eseményeket s ha kell, továbbmenni Dunkerque felé Franciaországba. A visszavonuló szövetsé-

ges hadsereg belgiumi szárnya is itt torlódott össze. A látvány rettenetes.

A nehéz bombavetőalakulatok egymásután érkeztek, folyton visszatérő rajokban bombázták a várost. Már megérkezésünkkor penetráns, szinte kibírhatatlan dögszag csapódott orrunkhoz.

Jobbra a pályaudvaron elégett vonatok állnak, a vagonokból csak valami egészen vékony váz maradt meg. Köröskörül mindenütt rommálótt házak, gyártelepek. Amint befelé hajtunk a városba, minduntalan ki kell szállnunk a kocsiból. Meg kell fordulni, vagy roppant kerülővel egy más utcába vezető útra térni; az összeroskadt házaknak az utakra hulló romhegyei elzárják a közlekedést.

Úgy járunk négyen romhalmaztól romhalmazig, mint egy temetőben. A pincékből kibújt vagy menekülésükből most visszassompolygó lakosság fáradtan, apatikusan ódöng a szomorú utcákon. Sok az abnormális arckifejezés. Rettenetes történeteket kapunk válaszul, ha kérdezzük őket. Eddig 400 összelőtt házat számoltak össze. Megnézzük a rue de la Chapellet (a város szívében, közel a plagehoz), itt jobbra is, balra is egész házsorokat tettek a föld színével egyenlővé. Még tegnap, azaz szombaton is folyt a hulák előkaparása a romok alól. A Grand'Placeon — ahol a harangok kizuhantak a to-

ronyból —, a Marché aux Herbes-en vagy a rue des Capucins-en, mindenütt, ahová megyünk, a pusztítás apokaliptikus látványa tárul szemünk elé. A fojtó, borzalmas bűz, melyet érzünk, még jobban lever minket.

Német tengerész járőrökkel találkozunk. Nem tudom hányszor akarunk kijutni a plagera, de az egyes, odavezető utcák a romok miatt el vannak torlaszolva. Minduntalan vissza kell fordulni. Végül a Casino mellett kiérünk a tengerpartra.

A Casino sértetlen. A tőle jobbraeső részt nem tudtuk megnézni, de a híres Albert I. plageon a Continental és a Wellington hotelek mellett a Hôtel de la Plage már sivár romhalmaz. És így tovább...

Az óriási Splendid, a Beau Rivage szintén elpusztult. A Hôtel de la Plage négy emelete — tele sebesülttel — május 24-én éjjel 1 órakor roskadt össze. Csak a külső falak meredeznek ránk; a szél pár rozsdás nyikorgó drótot lenget kísértetiesen... Az ágyak a negyedik emeletről zuhantak le a földszintre. Egy civilruhás rendőr elmondja, hogy a sebesültekkel együtt az orvosok és az apácák is benneégtek.

Óvatosan bemerészkedünk a romok közé, attól kell félnünk, hogy a pusztán ágaskodó falak és levegőben lógó, félig elpörkölődött vasszerkezetek ránk zuhannak, s egy össze-

nyomott, kormos francia imakönyvet találok a törmelék közt...

Sebesült katonáé, vagy ápoló apácáé lehetett? Ki tudja. Kinyitjuk; megnézzük még ott, a pusztulás színhelyén. Benne jelző-cédula és megrendüléssel látjuk, hogy éppen e helynél van megjelölve: Préparation à la mort...

Körülöttünk minden halálról, romlásról beszél. Az emberi életnek bizonytalanságáról s minden emberi alkotásnak végzetes mulandóságáról.

A szellőkések időnként kísértetiesen megmegzörgetik a pörkölt drótszerkezeteket; mintha csontvázak lépkednének mellettünk...

„S'il me fallait mourir à cette heure — be-tűzőm — suis-je prêt, ô mon Dieu?

O Seigneur, mon Dieu j'accepte... le genre de mort, qu'il vous plaira de m'envoyer. Avec toutes ses peines, ses angoisses et ses douleurs..."

Június 19.

Este M.-el és Marcelle Le Bermouth-tal hazahajtok az Avenue Louise-on. Hosszú-hosszú menet francia fogollyal találkozunk. Kopottan, rongyosan, fáradtan meneteltek, remek, intelligens francia arcok villantak felém a por és a pizok alól. A kísérő német

katonák igen rendszeren, majdnem bajtársiasan viselkedtek velük.

A foglyok egy része lesoványodott lovakon ül, mások gyalog, megint mások pedig rozoga mozgókonyhákön vagy igáskocsikon vonulnak tovább, végeláthatatlan sorokban. Rengeteg — a flandriai csatában zsákmányolt — ló. Ezeket maguk a szegény francia foglyok vezetik. Stoppolok.

Két fiatal poilu-nak cigarettát nyujtok ki az autó ablakán. A következő pillanatban egy bátran előrerobogó belga kövér nénit látunk, aki nagy csomagokkal, mint egy felborzolt tyúkmama, gyorsan beront a foglyok közé, kapkodva szétosztja őket, majd amikor látja, hogy közben az egyik kísérő német katona szintén odaér melléje, dagadt lábaival és viharzó kebellet eliszkol. A német ör ekkor felénk int. Ha akarunk, adjunk cigarettát a foglyoknak — mondja kedvesen s szinte szeretettel néz franciáira. Félórával előbb óriási csomag amerikai cigarettát vásároltam (ez az áru is kezd kifogyni Belgiumban), volt tehát belőle nálam. Előrehajtottunk gyorsan, hogy elérjük a menet elejét. A Rond-Pointnél kiszállunk... Most, ahogy vonulnak el mellettünk szegények, mindegyiknek, akinek csak lehetett, adtunk pár darabot. Közben szavakat váltottunk egymással. Mosolyogva

feleltek... Látszott azonban, hogy nagyon fáradtak voltak. És megviseltek. A menet aztán elkanyarodott és eltűnt...

Június 20.

Franciaország agóniája tovább tart. A Pétain által 17-én felajánlott fegyverszüneti tárgyalások még mindig nem kezdődtek el. A német hadsereg elfoglalta Lyont; nyugaton Brestet. A menekülő milliók nyomora leírhatatlan. Turenne, Condé, Napoleon, Ney, Foch marsall s a tizennégyes nagy háború Pétainjének utódjait: hajtják, szaggatják, tiporják egy valamikor ismeretlen, szürke német világháborús katonának, Hitler Adolfnak seregei.

Az élet most lassan elszáll a francia nemzetből — mintha ennek jelei volnának az egymásután elnémuló rádióállomások, amelyeket ma már nem hallani. Este már a dél-francia állomásokat is hiába keresem... Elnémult a Marseillaise-ből vett tragikus rádiójelzés, amellyel — a végveszély e heteiben — mintegy fel akarták megegyszer rázni az országot: „Aux armes citoyens!...”

De a fegyverek már lehanyaglanak.

Komikus pálfordulások. Akik azelőtt gyávák voltak és nem tartották „sikknek”,

hogy diner-re hívják a németeket, ma ott szoronganak a német nagykövetség visszatért urainál; hízelegnek, dörgölődznek. Brandt undorral beszél nekem róluk. Ugyanakkor váratlan és hangos gyalázása Franciaországnak. Belerúgnak — hiszen már haldokol.

Június 23.

Mise a kis St.-André-i plébániatemplomban. Virágok, napfény, de az oltár homokzsákokkal megtámasztva... Liliomok közt Jézus s az a lourdes-i Mária, akihez a legázolt, nemrég még nagy és büszke Franciaország: most a mélységekből könyörög. Ma, vasárnap fejezik be Lourdes-ban a triduumot. Ami itten francia-vallon szív, most velük imádkozik. A bűnös, de a nagyobbik s az igazi testvérrel; szerintük az egyetlennel Európában...

Aszkéta arcú, Louis de la Trinitéhez, a lille-i kármelitához hasonló pap lép a szószékre. Szomorú, komoly, szent arc. S csodálatosan szép franciasággal beszélni kezd; az első pillanatban mint a vilanyáram, megüt szavainak ereje. Beszél a nagy tragédiáról. S arról, hogy a lélek ereje mégis győzhetetlen.

A padokban ott szorong egy vesztes or-

szág letiport népe. Csupa megtaposott lélek, családok, kik most tele vannak új halottakkal, sokuk már gyászruhában... S a pap fenségesen tovább beszél; minden szava titkos célzás... Igen, a szenvedés egyedül úgy értelmes, ha általa megtaláljuk önmagunkat. Az emberek sírnak. Rég nem voltam tanuja prédikációnak, amelyért a padokban szorongók valódi könnyekkel fizettek volna. A banális prédikációkra gondolok, elegáns déli misékre, melyekre az emberek rókákkal és tétován jönnek be, mint egy cocktail-partyra. Lélektelenül, gépiesen mozgó szájakra, unt kenetekre, unt arcokra, akik úgy tesznek, mintha figyelnének.

De most, e pillanatban, a szenvedés és a megaláztatás rettenetes órájában, minden megnő és minden lényeggel és lélekkel telítődik meg: a pap, a templom, a gyülekezet...

Június 25.

A háború Franciaországgal végetért.

Éjjel egy óra harmincöt perckor felzúg a rádióban a dobpergéses, diadalittas *Wacht am Rhein* jelzés. Wotán diadalkiáltása ez a Balti-tengertől az Atlanti-óceánig...

S azután a német hadikürtök takarodót fújnak. Mind halkabban és halkabban...

Mintegy eltávoznak, hogy helyet adjanak a békeharangnak. És kongani kezdenek a harangok, mélyen bele az éjszakába — Európa vén, szomorú földjén a fegyverek lehanyatlottak.

Valahol, talán az Arc de Triomphe és az Invalidusok fölött, az éjszaka csendjében, most egy ezredév francia történelmének géniusai lehajtják fejüket, eltakarják arcukat és sírnak.

A. és Baron Bogaerde nálunk voltak ebéden. Téma: a hihetetlen, ami itt történt.

Magyarázatok keresése. Nem is lehet magyarázni. A törvényszerűséget kell megérezni. A nyugati tragédia itt csak eszköze volt valaminek, aminek jönnie kell...

Június 26.

Azt a hírt kaptuk, hogy a portugál és az argentiniai követet Brüsszelből való menekülésük után a francia tábori csendőrség mint kémgyanús egyéneket tévedésből letartóztatta Poitiers-ben. Sir Lancelot Oliphant, angol nagykövetet pedig, aki a flandriai német vasgyűrűből már nem tudott kibújni: közel a tengerparthoz, egy árokban találták meg. Fontos iratok voltak nála... A katonai hatóságok Németországba szállították, mint

olyan ellenséges hatalom képviselőjét, akit ellenséges területen fogtak el.

Sir Lancelot Oliphant-t utoljára a luxembourgi nagyhercegnő ünnepi Te Deumján láttam. Méltóságteljes alakjával kicsit előre-görnyedve, nagy courtoisie-val köszöntötte d'Ansembourg grófot, Luxembourg brüsszeli követét . . . Akkor még béke volt; a templom előtt, a Place Royale-on ragyogó autósor sorakozik föl s a kíváncsi brüsszeli polgárok sorfala közt a gálába öltözött diplomatatestület grandezzával vonul le; Te Deum után, a templom-lépcsőn . . . Majdnem olyan messze, olyan visszahozhatatlanul messze távolodott el e kép s a kor, mely hozzá tartozott, mintha a fiatal Lauzum emlékei közé tartozna, amelyek az ancien régime örökre elsüllyedt jele-neteit idézik. Sir Oliphant Lancelot . . . Ki gondolta volna akkor; néhány hónapja még...

Június 28.

Belgium katonai főparancsnoka, Falkenhausen tábornok, évekig Kínában működött mint katonai tanácsadó. Hitler alatt visszajött és reaktiválták; egyike a legkitűnőbb embereknek. A német tisztekkel való beszélgetéseim során lehetetlen észre nem venni azt a roppant bámulatot, amellyel a

Führer emberismerete a hadsereget eltölti. A nyugati offenzívát egy nemrég még ismeretlen nevű, ragyogó fiatal tábornoki karral nyerte meg, ezeket — mint mondják — mágikus szemmel és tévedhetetlenül ő emelte ki, ő szelektálta. „Wie mit einer Wünschelrute, mintha varázssvesszeje volna.” Ugyanakkor nem szakítottak a multtal; a moltke-i tradíciók elevenen élnek a német hadseregben.

v. D. főhadnaggyal Franciaországról beszélünk. Bevallja, hogy néhány tisztársával együtt a legnagyobb aggodalomban élt Párizs miatt; e város sorsa valamennyiük szívéhez nőtt... Amikor a franciák június 13-án lemondtak a város védelméről, szinte felszabadulva gratuláltak egymásnak: „Es war so etwas, wie ein Alpdruck...” — mondja.

Harold Nicolson könyvét olvasom, a párizskörnyéki békék előkészítéséről; alapos és leverő felvilágosításokat ad. Bizarr olvasmány 1940 nyarán...

Június 29.

Izgalom Besszarábia miatt. Erdélyre gondolunk... Sajnos, el vagyunk vágva Budapesttől.

Ma von Bargaének és mások ebéden nálunk. Neurathot Olaszországba helyezték.

Az emberek szétszóródnak...

Bargenék Lipót királyt dicsérik. A laekeni királyi kastélyban csak két szobát nyitattott ki magának, teljes egyszerűséggel él, teljesen visszavonulva. Hadifogolynak tekinti magát mindaddig, míg az utolsó belga katonára vissza nem tért a fogságból...

Lille, július 3.

A Place Tourcoing-on, hol a város bevétele előtt a marokkói színes csapatok egész kocsitáborukat elpusztították, az utolsó szögig: a most rozsdás, kormos ócskavas-hegyekkel borított téren foglyokkal zsúfolt teherkocsi-sor kanyarog el mellettünk... Egy fiatal, gyászruhás leány mozdulatlanul áll a járdán, tekintetével követi a menetet. Hosszan néz utánuk; tág, zöld szemei homályosak, mintha álomban volna... Mintha álomban járnánk mi is. Történelmünk egy legkülönösebb álmában, mely 1940 nyarán szállt le Európára. Igen, francia hadifoglyok, francia földön.

Egy épületen horogkeresztes zászló, előtte szuronyos német posztok. Továbbhajtunk; nagy platánok, park. A virágágyak közt német katonsírok. S percenként a Reichswehr autói robognak el mellettünk...

Megint zászló, alatta német felírás. N. S. Volkswohlfahrt. Itt a német nemzeti szocialista párt a nélkülöző — francia lakosságot gondozza. Aztán felkeressük a sarutlan karmeliták kolostorát. Rue des Stations 99. A hallgatag falak alatt állunk; csengetünk a rácsos kapun...

Tavaly voltunk itt utoljára, Le Touquet-ből jövet; béke volt még... Nagyboldogasszony reggelén, egy dicsőséges, nagy és boldog Franciaország földjén ébredtünk, a harangok kongani kezdtek a régi katedrálisban, azután átvették a többi templomok s az egész reggeli világ megtelt körülöttünk harangszóval. Douce France...

Az a Franciaország, amelyet szeretni kell, Szent Lajos Franciaországa s ez a Franciaország örök. Jeanne d'Arc utolsó imája vigyáz fölötte. Felénkszáll a „L'annonce faite à Marie-ből középkori (tehát minden emberfiára érvényes) univerzitással, mélységgel — s mégis latin álommal lebegve a szenvedő emberek, változatlan tájak, az örök siralomvölgy fölött. Lyeutey marsall, Pasteur, meg a Szaharában elpusztult Charles de Foucoud birodalma ez, a sivatagi szél suttogásában, a világ betegeinek és nyomorultjainak hálájában s a szentek egyességében él tovább... Ez a Franciaország szellemének tündöklő szárnyaival magához tudta ölelni más országok mindenkori legjobbait;

ragyogását felismerni néha nehéz, majdnem annyit jelent, mint tagja lenni egy különös, sokszor elrejtőzve élő lovagrendnek. E Franciaországhoz tartoznak a Valois-korabeli kastélyok, halkan susogó platánjaikkal, a multba merengő kőszobraikkal, épúgy, mint az ember szellemének és szabadságának nem „áhitatos”, de magától értetődő tisztelete, ami több és nehezebb feladat az előbbinél. S a St. Jacques-utcára továbbshano egymást bátorsággal szerető párok, ugyanúgy, mint azok az öreg, szakállas, becsületrendes tudósok, kik kopott viharkabátjukban, „tekintélyre” s egyebekre már fütyülve, végigcsoszognak az őszi Szajnaparton, vagy a St. Étienne du Mont s a Pantheon zegzugos környékén, s miközben szürkén botorkálnak tovább, az értelem tiszta fényénél a gondolat, a művelődés, az embereken való néma segítség halhatatlan esszenciáit párolják ki a sötét ösztön-chaoszból, mely szenvedő világunkon ül. S benne van Pascal és Julien Green négreterre-i álmokastélya és a hautescombe-i apátság gregoriánja épúgy, mint a touloni matrózkocsmából kiáradó, talán züllött, talán csak fájdalmas harmonikazene. Benne van a lille-i kármel s az annecy-i vizitációs kolostor, Madeleine csodálatos tekintete, hangja és Lucien atya vagy a kartauzi Dom Jean Baptiste szeretete. És a D'argenlieu-fivérek hősiessége, akár tengerész-

tisztek, akár szerzetesek, mint Louis de la Trinité...

S most ott állunk újra a Lisieuxi Szent Teréztől elnevezett kolostor előtt. De a kapus-fráter helyett egy fáradtarcú apáca nyit ajtót.

Hirtelen jód és orvosságok keserű szaga csapódik orromhoz. A kolostor zord s mégis oly vigasztaló, oly meghitt belseje a régi... De Lisieuxi Szent Teréz ártatlan, fehér szobra melleit most egy mankós angol katonabíró...

A kocsiban gyorsan összeszedjük szendvicseinket; csokoládét, cigarettát hozunk, s aztán sorralátogatjuk a szobákat. A „parloir”-ban, hol tavaly még Père Lucien beszélt velünk, azon a hangon, melyből kiérzett, hogy szuverénül okosan látja az életet — de sohasem azonosul ezzel az élettel — itt most lázasan lélegző, sóhajtozó, szétlőtt arcú angol, meg amputáltkezű francia katonák fekszenek... M.-el leülünk hozzájuk, vigasztaljuk őket, némelyikük gyermekes, furcsa tekintettel kér valamit, bámul vissza ránk. Zavaros szemével bizonyára anyját keresi...

Igy megyünk szobáról-szobára, celláról-cellára. S a régi lakók, a szerzetesek eltűntek, az apácák sem tudják, mi lett belőlük. Eltűntek a viharban, Louis de la Trinitét, a rendfőnököt, — fia egyik legrégebb fran-

cia családnak, — aki világi életében valaha magasrangú tengerésztiszt volt, még a háború folyamán behívták, Père Denys-t, aki szintén elmenekült, valahol állítólag elfogták. A többiekről semmit sem tudnak mondani... Az emeleten, felettünk, most halk lépések hallatszanak. E neszre az egyik sebesült felordít. A levegőbe dobja magát, hörögni kezd és a fejét rángatva odamedve borzalommal a mennyezet felé... Az apáca átöleli, nyugtatja, símogatja...

Később megsúgja: ez a francia sebesült a legkisebb neszre, a leghalkabb lépésekre is, amelyek fentről, az emeletről hallatszanak, rohamot kap. Azt hiszi, hogy jönnek, — hogy megint jönnek. A zuhanóbombázók... „Érte külön szoktam imádkozni” — mondja azután az apáca egyszerű hangon.

Dunkerque, július 4.

Egy fiatal angol hadifogoly és — mint mondták, menthetetlen — sebesült, kinek ágya fölé hajoltunk Lille-ben, csak egyetlen szót suttogott: „Dunkerque...” Balkeze amputálva; hátát csipőtől lapockáig a gépfegyvergolyók felszakították, de a rettenetől mintegy elüvegesedő tekintete volt az, mely örökre megmarad emlékezetemben.

Dunkerque . . . Mintha messzire meredő szemei előtt még egyszer elvonult volna a végítélet.

S most ott állunk e végítélet színhe-lyén, a dunkerque-i tengerparton. Ott állunk a plage-on, lábunk besüpped a parti ho-mokba. A halál lehellete vesz körül, a kez-dődő esti szélben ott repked halkan homlo-kunk körül . . . Mellettünk, talán kétszáz lé-pésnyire, féloldalra dőlt, óriás angol hajó roncsa mered bele az alkonyba. Apály van.

Döglött és partravetett tengeriállatként hever a homokon; a tenger, megszámlálha-tatlan hullát ringatva, most messzire vissza-húzódva morajlik mögötte. A repülőbombák kettészelték; a parancsnoki hídtól le a hajó-fenékig repesztették ketté, a hajó szétnyílt, belei mintha kifordultak volna, a rozsdás törmelékhegyek fölött ágyú- és kéményron-csok lógnak . . .

Messze egy német tengerészjárőr mozog a homokban. Az erősödő szélben, mely végigseper a végtelen szomorú és végtelen hosszú tengerparton, most mindjobban bor-zongani kezdünk.

Amerre a szem ellát: az ónszínű tengerből kísérteties hajóhullák meredeznek felénk. indulni készült, de már soha többé el nem in-duló csapatszállítók, s a nagy hajótestekben elzárva és a benyomuló vízben lebegve most üveges szemekkel álmodnak a halott kato-

nák tízezrei. És hadihajók és muníciószállítók és Angliából küldött nagy halászbárkák, amelyeken az őrjöngve menekülő emberek nyüzsgő, sűrű fűrtökben lógtak, mikor az égből cikázó stukák szétzúzták őket. S a szél most mozgatni kezdi ezt a szürke tengert...

A hullámok lassan odacsapódnak a kihűlt, féloldalra dőlt, merev hajóroncsokhoz, a világ pedig sötétedik e borzalmas temető fölött. Körülöttünk, a homályban, a a tenger végtelenjéből megszámlálhatatlan, fehéren derengő hullámtaraj indul most felénk. Mintha a dunkerque-i holtak tízezrei mozdulnának a mélyben, fehér szellemkönyveik sírni, áradni kezdenek az élet partjai felé. Oda, mely tragédiájuk utolsó perceit még látta. Ez volt az utolsó állomás.

Itt hányták ők le — hősie és reménytelen küzdelem után, melyben lépésről-lépésre hátrálva küzdöttek életükért — ruháikat, hajították el acélsisakjukat. Itt szakították, tépték le csizmájukat, cipőjüket, hogy az utolsó percben őrjöngve vessék be magukat a tengerbe. S a hosszú, szomorú tengerpartot, mint a hullafoltok százezrei, elborítják, belepik Ironside és Blanchard tábornokok angol és francia katonaruhái, egy halálraüzt és halálrafáradt hadseregnek minden felszerelése. Bricseszek, kabátok, tölténytáskák, puskák tízezrei, acélsisakok,

töltényhegyek, hevederek, csizmák, konzervdobozok, gyapjúingek, fehérneműrongyok, szuronyok, harisnyák, nyergek, lószerszám — egymás hegyén-hátán, elszórva, vagy pedig fantasztikus kupacokba dobálva; így menekültek, hátuk mögött a rommá lőtt és égő várossal, melyből a lángnyelvek már az égig nyúltak; a levegőben a holttestek és füst fojtó szaga, s előttük a hideg, szürke Északi-tenger. A gránátésőben így menekültek; a teherkocsikat behajtották a tengerbe, hosszában, egymásután állítva őket, hogy a homokos plage kikötésre alkalmatlan laposán valami mólófélét alkothassanak, melyről azután beszállhassanak a csónakokba, bárkákba. De az utolsó napon legtöbbikük már csak úszva menekült a hajók felé, a tengervíz szegélyén ott látjuk most a hullámoktól kisodort autógumikat, pneumatikokat; ezeket szakították le a kocsikról a szerencsétlenek s szorították övükre, vagy kapaszkodtak beléjük, hogy könnyebben érhessek el a mély vízben rájuk váró hajókat. Ezrek és megint ezrek pusztultak el úszás közben, halálos kimerültségtől, gépfegyvergolyóktól, repülőgépbombától és tízezren meg tízezren akkor, amikor már a hajóra értek s azt mielőtt még indulhatott volna, találat érte és elsüllyedt...

A szél most gyűrött, szomorú papírlapot sodor elénk, térkép van rajta, mely az akkori

reménytelen helyzetet mutatja. Felvesszük, lefűjjük a homokot róla... A német repülők ezeket szórták utolsó figyelmeztetésül a dunkerque-i gyűrűbe szorított s már csak a pusztá életükért küzdő katonák közé:

Camarades!

Telle est la situation!

En tout cas, la guerre est finie pour vous!

**Vos chefs vont s'enfuir par avion.
A bas les armes!**

British Soldiers!

Look at this map: it gives your true situation!

**Your troops are entirely surrounded
— stop fighting!**

Put down your arms!

Szavakkal és fogalmakkal már ki nem fejezhető borzalmas temető az, ahol most állunk, ahol most járunk... Mögöttünk fantasztikus, füstös romok ágaskodnak fel az esteledő égbe: ezek házak voltak, tornyok voltak, ez volt valamikor Dunkerque. Előttünk a sötét vízben hajóroncsok kísértetei és körülöttünk, a homokon borzalmas, szívszorító összevisszaságban

mindaz, amit egy nagy hadsereg az iszonyatos tragédia pillanatában elhányt, elvetett magától... Messze, az ég peremén Calais irányában szelíd kis csillag ragyog. Ránéz erre a világra, mely egyetlen, nagy temetőnek tűnik most, fénye leszáll a siralomvölgyére, a szenvedés, a gyűlölet, a halál világára.

Miközben a füstös romokban heverő város felé fordulunk, belebotlok egy halott francia katonának acélsisakjába. Ezrével hevernek itt. Felemelem, „R. F.” olvasom elől: République Française... Elteszem, elviszem majd magammal. Elvisszük, örökre eltesszük azt a rongyos levélfoszlányt is, amelyet M. talált a homokban; angol leányka kezdetleges betűkkel írta édesapjának. A levél csücske kilátszott a homokból; ott zizegett szomorúan a szélben, az esti világban — mintha az eltűnt angol katoná után sírna — a dunkerque-i tengerparton. Mammytól, írja a gyermek, kapott egy rózsafüzért. Apjáért fog imádkozni, hogy baj nélkül térjen vissza a franciaországi háborúból. A rózsafüzért a gyermek odarajzolja a levél szélére: „like this, with just a little chain and a cross at the bottom”. S a végén a gyermek anyjának egyetlen mondata következik: I love you more than ever, Margaret... Eltesszük őket. Lassan megindulunk. Jobbra és balra tőlünk a menekülőktől

elhagyott tankok, ágyúk, szekerek, motor-kocsik végtelen, beláthatlan oszlopai... Sötétben és mozdulatlanul állnak; elnyúlnak a romok alatt nyugat felé, el a homályos, sötét messziségbe. Senki nem őrzi.

Miközben elhagyjuk Dunkerque-t, a halott francia katona sisakja néha megzörren kocsinkban. Arra gondolok, hogy szomorú életünk, melyen idelent át kell haladnunk: nem lehet az igazi élet. Ez a katona úgy ébredt fel talán odaát, mint aki már csak csodálkozni tud egy különös, méltatlan állapotban, amelyet Dunkerque-ben hagyott el s amelyből most már örökre kilépett.

Július 7.

A még Brüsszelben maradt követségeket felkérték, hogy július tizennyolcadikáig hagyják el Belgiumot.

